

۵۹
۵۸

داملا عالم جان البارودی.

ترجمہ عالی

برنجی جزو.

ی . آچورا اوغلی .

قزان .
شرف مطبعہ سی .

۱۹۰۷

3501 28/11 58
23.00 5/12/67

بر نیچی جزوہ

1941

Handwritten signature

7444

داملا عالم جان البارودی نك قول یازووی.

اخطار عاجزانه

ارباب البابه ظاهره و در كه صبيح نوز خوانانه تمبير معروفه ترمب طلبه
اقتدار بعبنده ابتدا عقیده اهل السنه و الجماعة عن لسائ مالوف
اوزره حفظ باكره ليتدر بك لوازم اسلام اندر رتبه نايده
دخعي صبي نيك اوز لسائ نجه مسائل و طهاره عن اللذات و اللذات
و افعال و اركان صلوات ضبط ايندريك ، نالته ده نماز و جه مهم مقدا
قرآن لي و سائر اذكارني معاني شريفه ليله تعليم اينيك ، رابعه
اخلاق حسنه و فوايد ربي و اخلاق سيئه و آفات ربي و اوجه
لسائ اساس ايله اكما هكندريك حسن تعليم و بدایت در
صبيان لوازم دينيه و اخلاق الصلوات ربي اجمالا حفظ و در فهم ايندريك
لسائ غير مالوف انيه تكليف اينيك خواه عربي خواه عبري
فضل رصيده كباب ضرر مند من كبي قوه فطانت ربي تضعيف
در غيبت علم ربي بتون سود من در عربي فارس اوقتن السنه
مجال در لکن فرايض و لوازم بعبنده براي سنه كسب كورجك
اولده مهت و بيخيلك مقدم لسائ آخري خلط محض ضلالت

بباید به اهل سنه گفتگ قوتون
ارباب بصيرت باعده كاتبه نوز
واقعه در ه

توروب

افهام
صرح اوز نك كچه

داملا عالم جان البارودی.

ترجمہ حالی

ی . آچورا اوغلی .

—

قزان .
شرف مطبعہ سی .

۱۹۰۷

بسم الله الرحمن الرحيم.

داملا عالم جان البارودی حضرتلرینه:

فضائلماآب!

بوكون ملتکزگه حصرووجودايتدکنکزنگ ۲۵چی یلی طولدی. ملتکزنگ متدین، خلوق، متفنن، هنرمند، قوی اولماسندن وهیچ برجهتله ملل سائرهیه زبون فالمامسندن عبارت هدی آمالکزه بارو ایچون مصروف اوشبو ربع عصر ایچنده، کوب موانعگه اوچرادیکز؛ هر طرفدن یولکزه سانچکیلی آغاچلر ارغندیلر؛ بارچه عزم ایهسی مجدلرنگ کورگانی اذا وجفادن، طبیعی، سزده فورتوله آلامدکز... لکن دائم حق نهایت باطله غالب کیلدر؛ نورک ظلمتله یابلوب بتمهسی غیر ممکندر... موانعک کثرتی، عزم ایهلرینگ غیرتینگنه آرندوررغه سبب بولادر. سز غایه خیالکزه طوغری، متزاید بر شوق وغیرتله ایلرولدکز، بوغاریلاندکز؛ بر درجهده که پس، اشلکسز، همتسز بنا علیه حاسد بولغان قوللر، نهایت سزنگ یولکزه موانع قویهدن کوب توبان قالدیلر!..

استاذ! سز ابتدائی اعدادی وعالی تدریسانده یگی برمسلك یگی بر اصول ایجاد ایتدکز؛ بالالرننگ عمرلرین، عمرلرندین عزیز راحتلرن صیانت قیلهچق سهیل بر اصولنی، بوحوالیده نعمیم قیلدکز؛

مدارسىمىزنىڭ اعدادى وىعالى قىسمارىنى بەر دىر جە قواعدى وىنظام كىرتىڭىز؛
دىن اوڭرانمىكە، مىنباع اصلىيەدىن استفادە يولىنى بىيوك بىر جىسارتىلە
كورسىتىڭىز...

بو كون، مىلتىڭىز اىچىندە بو زور خىدمىتىلر كىزنى تىقدىر اىلە اقدام
وھىمىتىڭىزە مفتون بولغان بىر چوق مەقبىلر كىز، تىلمىدىلر كىزوار: حاضىر
سىز، شىبىھسىز بىر زور «مىكتىب» نىڭ باشلىغىسىڭىز...

بىندە كىز، تىماما «مىكتىب» كىز افرادىدىن دىگل اىسەمدە، مىلتىز گە
تىدىرگان زور فائىدەلر كىزنى عاجزانە تىقدىر ايتوب على الخىصوص عىزم
وئىباتىڭىزە علو ھەمىتىڭىزە، جىداھىران قىلالىلر نىدىنم. مىلتىز اىچون اونودلماوى
لازم بولغان بومبارك كوندە، بىن دىخى، خىدمىتىڭىزدىن دولاي سىزى
تبرىك قىلمىق، سىزە اقدارم دىر جەسىندە بىر بولاك تىقدىم اىلمك اىستىم.
بىر زىمانلر، مىلتىز نىڭ زور خىدمىتىلر نىدىن بىرىندە يازغانم كىبى،
سىزە دىخى اوز كىزدىن آرتىق لايىق بولاك طابا آلمادىم: «داملا عالم جان
البارودى» نى، داملا عالم جان البارودى يە عرض ايتىم!..

قزان. ۱۴مىرم ۱۳۲۵سىنە.

ى. آقچورا اوغلى.

قران شيرينك ۳۱ چافرم غرب شماليسندهكى «چواش ايلي»
 قريهسى خلقندن بنيامين بن على بن قل محمد آتلى كشي، ايمپيراتور
 برنچى پاۋول زمانهسنده عسكرگه آلنگان ايدى. بنيامين آغاي
 عسكرلكنك آخرگى مدتلىرىنى قران يانندهغى پورخاواي زاۋودده
 اوزدردى. هم خدمتىدىن صولك دىخى پورخاواي (باروديه) ده
 برمدت اقامت ايتوب، بو ائناده (۱۸۳۲ نچى يلدە) محمدجان آتلى بر
 اوغلى طوغدى. بنيامين آغاي اولينه قايتقان چاقده، اوغلى محمد
 جاننى، كياووي چيتك كلوش سودا گرى نور محمد بن ملا بايزيد
 خدمتىده باروديهده فالدروب كيتدى. شولاي ايتوب
 محمدجان، هنوز اون ايكي ياشنده ايكان، جيزناسى نظارتنده سوداگر
 لككه كرشدى.

محمدجان افندى بن بنيامين، ۱۸۵۵ نچى سنە ميلاديهده، «چواش
 ايلي» نه ياقين «كوچك قوال» اولندن ديانتلى هم اعتبارلى حبيب
 الله بن محمد شريف نام كەسنەنك قزى ۱۸، ۲۰ ياشلك بي بي فخر النساء
 خانمنى نكاحلندى. واوشبواز دواجدن لك ثوره اولمق اوزره ميلادى
 ۱۸۵۷ نچى ييلينك فيۋرالنك ايكنچى كوئنده (هجر به ۱۲۷۳ نچى ييلينك
 جمادى الاخرى ابتداسنده) صاحب ترجمه عالم جان، «كوچك قوال»
 قريهسنده باباسى حبيب الله پورطنده، دنيآغه كيلي.

عالمجان نك ولادتندن صولك، آتاسى محمدجان افندى، خوجهسندن
 اذن آلوب قزانده اوزبچون تجارت ايتارگه باشلاغان ايدى. لكن

آناسی هنوز «چواش ایلی» قریه‌سنده، قاینیش یورپنده اقامت و خدمت فیلا اییدی. بو جیتله عالم جاننڭ دنیادن الک کورگان یرلری «چواش ایلی» وجواریدر.

سوداشری اوکوب برخیلی ترقی ایتکانگه چیتکچی محمدجان افندی عائله‌سینی ۱۸۶۰نچی یلده بارودیبه‌گه کیتروب ارناشدردی؛ دیک صاحب ترجمه، اوچ یاشندن اعتبارا قزانده عمر اینه باشلادی. عالمجان حضرتنڭ آولونگی بالاق خاطراتی بیک کوکلی هم لدتلی دگلدر: آناسی سوداگر بولغانغه، وقتلی آیلرغنه آولغه کیلوب، اکثر زماننی ترویسکی، اربت، بوگلمه، منزله وقران تجارتلرنده اوزدرا اییدی. آناسی، تیز آچولی بنیامان بابای ایله اوگی قاین آنا، هم قاین سکلر آراسنده خیلی جفالانه اییدی. بارچه یورت خدمتلرندن باشقه صو طاشومق، اوراق اورمق آشلق صوفیق کبی خارجی خدمتله دخی بیچاره فخرالنسا خانمغه یوکلانگان اییدی. شول زماندوق، رقت قلب وشدت انفصال ایهسی بولغان صاحب ترجمه، بر دفعه والده سینڭ چارشاق آرقه‌سنده یغلاب اونورغاننی خاطرلیدر.

عالمجان حضرتنڭ، ایکی اوچ یاشلک زمانه‌سی خاطراتی بوندنغه عبارت دگلدر:

«چواش ایلنده تورغان وقتنده شادلق، قورقو، قزغانو کبی شدت انفعالنی موجب بولغان اوچ دورت واقعنی آله ایسکارامن: «برنجیسی، آنام آولدن ترویسکی‌گه کیدر وقتنده کیمه‌لی آرابدغه آنام برلن ایکومزنی یاننه اولتروتوب آولدن چقانچی آلوب بارغان اییدی.

«ایکنچیسی، بر سفر دین کولوک که تولدیروب قزل آلمار آلوب قایتقان اییدی. بو ایکی ماده‌ده بیک قوانغان ایدم.

«اوچنچىسى، اينشدين اوردهرك بولغان بابام اوينه قايتقاندە
 اول عادتتېچە اوطروب تورغان آغايلرمونە عالەجانغە چاچك سالدرو
 كرك ديگاندين بيك قورقغان ايدم.

«در دنچىسى، بابام بنيامين قارە ابودە منى يانينە اوطروب
 جاى اچكاندە، چارشاو آرطندە قزان وميچ طوغروسندە آنامنڭ يغلاب
 اوطرغانون بلام؛ آنى اولزمان بيك قزغانغامن..»
 اوشبو خاطرات، كچكنە بالانڭ حس وحافظەسندە گى قوتنى
 كورساتەدر.

پورخاۋاى محمدجان افندى عائەسى باروديدەدە، فقط بىر يىل قدر-
 گنە طوروب، ۱۸۶۱ نچى يىلنىڭ كوزندە اصل قزانغە كوچدى؛
 وتىغنسكى اورامدە ايكى ياناۋلى كىچكنە بر آغاچ اوينڭ (سلنگر
 فخرالدين آغاي اوينڭ) توبان قاتنە فاتىرگە كردى.

حاضرە محمدجان افندى علييفنىڭ زور طاش پولاطى قارشىسندە
 بولغان بو كىچكنە فاتىر اويى، عالمجان حضرتنىڭ اوز تىبىر نچە
 «حياتنىڭ باشلانغانى مەكان» در. زىرا، بالا عالمجان بو اويك اوقورغە
 باشلادى؛ حضرتنىڭ حياتى ايسە اوقوب، اوقوتقاندىن عبارت دىەر-
 گە مەكندر.

حضرت ئلك درسلىرىنى بالذات شوشىلاى نقل قىلادر: «آنام
 بوش وقتلردە مى، هر كونى، آچق بلمايم، مېنى قارشوسىنە
 تزلەندروب، يانينە ايدان سېركىسندىن بر چىق قويغان حالدە
 الفبا اوقوتقانى خاطرە بار. چىق برلە آرقەمنى اولچادىمى، يوقمى

ایسکلریمیم . بو ، ۱۸۶۲ نجی یل ایتدالری بولغاندر ..»

شول آلتمش ایکنچی یلینک ماى آینده، هنوز بیش یاشده اوچ آیلىق بولغان عالم جاننى، قزاننك ایکنچی محلەسى مدرسە سینە اوقورغه سالوب، نورعلی خلفه گه شاکرد ایتدیلر . اول زمان بو مدرسە، مدرسى صلاح الدین حضرت قولنە ایدیسەده، اولگی مدرس مشهور محمد کریم حضرتنك هجرتی بیک یاقندە بولغان اچون، کریم حضرت مدرسەسى دیو آطالمقده ایدی . داملا عالم جانغه ئلك خلفه لك ایتکان نورعلی افندی، بارودیە امامی عبدالرقيب ابن ملا عبدالوؤمن ابن ملا عبدالرحیم ابن عبدالرحمن بکیلماوینک اغلی ایدی . غایت متأثر و محجوب طبیعتلی بولغان کچکنه عالم جانغه، مدرسە حیاتنك ایلک تأثیراتی برده خوش بولمادی : یاکیغنه کیلگانی بوزور ویات شهرده پچان بازارى یانندن، ایکنچی مسجد یاننه قدر یراق مسافەنى، یالکیز، یولداشسز قطع ایتەك كرك بولا ایدی . ذانا بیک شوخوشایان بیستەبالالری، یاکیراق اولدن کیلگان، (بالاقای) بەلەکای آرقداشلرینی دائم رخیتهلر ایدی .

هنوز، حاضرده دە موجود بولوب یتمگان یاش بالالرنی اویلرندن بر زور راق کشى رفاقتندە مکتبکە آلوب کیلو، مدرسەده چاقده بالالر . نك استراحت و اویلرینه، بر یرلرینه بولغان معاملەلرینه دقت و نظارت قیلو، نهایت درس ختامندە اولرینه ایلتوب طابشرو کبی نظاملر طبیعی اولزمانده بتونلاى یوق ایدی . عالم جان حضرتنك حافظه سینده ایلک تیران از قالدرغان خاطرات مؤسغه بارو کیلده گی زحمت و مشقتلردن آرتق، اوزی برلن برگه اوقوغان بالالرنك جفا . لولری ایله تورلی ادب سز سوز و حرکتلر اوگرانولری در : « طبیعی آنا و آنا اولزلی تربیه اصولینی اوگرانوب و بلوب بالالرینی یخشی تر ییه ایتمازسلر، و بالانك آندە و موندە چقوب یورگاننده کوز و قو-

لاق بولور ایچون یغشی عقلی بولداش قوشمازسلر، بالا هر کور گانندن اورنك آلا وهر توری حیواندین سبق اوگرانہ، خلاصہ ادبسرلک درسینہ ملکہ حاصل ایتہدر. الڪ مدرسه گه کیرگانم زمان، سبق بولداشلرمدن بایناق ضرر کوردم، جفالر چیکدم، بونلرنك بعضیسی هنوز خاطرمدن چقمایدر. بولداشلرمنك ادبسر اویونلری، تربیهسز سوز وحرکتلری میگاده خیلی سرایت ایتدی: بولداشلرمدن مینده فساد درسی اوگرامی قالمام...»

حضرتنك بو بالالقی مشاهدات وخطراتی، مدرسلك زمانهسنده - گئی فعالیت وحرکتنه، مدرسهء محمدیهده گئی تجدات واصلاحتقه خیلی تأثیر ایتدی. حضرت، علمدن آرتق حسن اخلاقه، تعلیمدن زیاده تربیه گه اهمیت بیرگان ایچون اولسه كرك، کچکنه بالالرنك تربیهء اخلاقیهسنه ابوبین واستاذلر طرفندن نظارت ودقت ایتلماونی شدتلہ تنقید قیلا وخطرات صباوتندن باحث اوراقتده، بو خصوصکه زور اهمیت بیرهدر: «درسدن بوشانوب اویگه فایتقاچ، کیم برله اوینا- سامده، کیم برله بورسامده مانع یوق ایدی. شونداین بالا برله اختلاط یارامی، موندای برله یارامی؛ فلان توری اویون درست، فلان توری درست دگل دیو آکلانوب اینوچی یوق ایدی. آنام، آنام، خلفهم اورام بالالرنينك حاللرینی ده بلمیلر، مینم برله برگه بر ده یورمیلر، هم هیچ کمنی ده برگه یوروتمیلر ایدی...»

صاحب ترجمه خلفهسندين، مدرسهلریهزنگ کوبسنده، حاضرگه قدر دوام ایتکان اصول اوزره اوکورغه طوتندی: اؤلا یازیلوب بیرلگان بر الفبائی طانوب اوگرامدی. قشن هفتیک هجاسنه نو- شدی. یاز باشنه طبان ایندی کچکنه سورهلرنی قاراب اوقی آلا ایدی. اول زمانلر- واقعا حاضرده دخی شولا یوق... سبق بالالرینی قش یاز دیما بئچه برده تعطیلسز یل تولگینه منمادی اوقوتلر ایدی؛

عالم جان افنديڭ دەۋون ايكي آيغە، جەمەلەردن غەيرى فقط ايكي بىرامە
 دردر كون ويازىندە ، قىشنىدە آولغە باروب كىلور ايچون برر
 آطنە، يەنى جەمەۋى اوچ آطنەلب يالايته طورغان كونلرى بارايدى.
 ياش شاگرد مەدرسەگە سالغاننىڭ ايكنچى يىلى باشنىدە توركى
 طانى آلغان ايدى؛ توركى قرائت كىتابلىرى سلسلەسىنى، يەنى بدوام،
 تقى عجب، كىسك باش، يوسف كىتابى... الخ بارچەسىنى اوقودى.
 ايكنچى قىش باشنىدە، ايندى تمام توركى طانوب يتكان ايدى؛ لىكن
 خەلفە افندى، بالانىڭ كوڭلى يازوغە كىتاردە سىباغەنە اھمىت بىرماز،
 دىوب يازونى مەن قىلغانغە ، عالم جان افندى طەبىئى يازو
 اوگرانە آلمى ايدى.

عالم جان افندىنى ايكنچى قىش صوكلرون دوق عربىانگە
 توشروب، «قىر قىلىش»، «شروط الصاۋە»، «تەلىم الصاۋە»، فقە
 كىدانى «شەرئە الاسلام» اوقوندىلار. حتى بونلرنىڭ بعضىلار
 از بىرلىك بىلەردە!.. ھەنوز ايدى باشنىدە بولغان بو كىچىكەنە بالاغە دىل
 اوكرتمەك قىلىدە دىگەل مەتبۇئاتنى بىلەتمەك آرزوسىلەر چەدەن يەنى
 چىت بىر تىلدىن كىتاب اوقوتقۇچى يىشمەش كەبى فارسى العبارة «فرض
 عىن» دىكى بىكلىدىلەر! تەدرىس بەكلىك بولسۇن ايچون بالانى
 اوز تىلنىدە يازو يازمىدىن طىيالر، لىكن چىتەنە يىگىلمى بەردە
 اويلاماينچە بىلكىنىڭ ايكى اجىبى دىلەل، فقە مەسئەلەرىن از بىرلىك بىلەر ايدى!..
 توركى طانير ايچون اوقوتىدىغان كىتابلارنىڭ دە بعضىلرى
 مەسئەلەگە عربى و فارسى كىتابلارنى قالدۇرۇپ؛ مۇئەللىملىك
 باشلارنىڭ كىتابى عالم جان افندىگە ابراهيم حەقى خەتلىرىنىڭ «مەرفىئە» سىن
 مەھمۇد چەلبى خەتلىرىنىڭ «مەھمۇد» سىن دە اوقوتىلەر! ادبىيات، تەسۋىف
 و فىلسەفە دەن باھت بولمىدىن كىتابلارنى بىچارە بالا، طەبىئى بىك آرنى
 آكلى آلغاندۇر...

بو زور كىتابلاردىن توركى اوقو ملكهسندن غيرى بر نتيجه
چقمادى. لکن عبارهنى درست اوقتوده نورعلى خلفه ننگ مهارتى بار
ايدى، هم بو خصوصكه جدا دقتده فيلا ايدى.

صاحب ترجمه بو زور و آغر كىتابلار ننگ آستنده كوب ايزلسه ده
هنوز، خلفه سينگ، عموميتله اوقتو اصول ننگ نقصانلرينى سيزوب،
تفقيديتته چك درجه لرگه ييتشه آلماغان ايدى؛ آلايده يازو اوكره-
نودن طيوده كى مناسبستزلىكى، حس فيلوب، خلفه سندن فاچرراق
كىتابدىن كوچروب يازويارغه طرشه باشلانغان و بر درجه اوگرانگان ايدى.
بو ائناده عالم جان افندى قرائت قرآنده دوام فيلوب ۶۶ نچى
يلغه قدر اوچ دفعه كلام شريفنى ختم ايتدى. اول زمانلر تجويد
اوقومق، فقط ملا بولاچق كشىلر كه گنه خاص بولغاندىن، خلفه
افندى تجويدنى آبروجه اوكرتماسه ده، قرآننى خيلى رعايه ايله
اوقتوديره ايدى.

عالم جان حضرت ننگ الك مدرس كه سالنغانى ۱۸۶۲ نچى يلدن
۱۸۶۶ نچى يلغه قدر كى دورت سنه لك مدتى تحصيله سين، تحصيل
ابتدائيه سى ديمك جائزدر. چونكه بو ائناده تماماً توركى طانوب،
قرآننى خطاسزجه اوفورغه اوكره نوب، ضرويات دينيه دن خبردار
بولوب بالفعل عمل ايتيرگه ده باشلادى؛ هم شوشى ۶۶ نچى يلدن
صوك عربى تحصيلينه يعنى رشديه درسلىرینه ككرشدى. ۶۶ نچى
يلغه قدر اوقولغان عربى و فارسى كىتابلاردن، عالم جان افندى،
لسان چچتيله آز فائده لنه آلغان ايدى. حساب تاريخ، جغرافيا كى
مقدمات فنون اول زمان مدرسهلر نده اصلا اوكرتملى ايدى؛ بو
جهتله عالم جان افنديكه اوشبو دورت يلدله اوكرتيلسكن معلومات ننگ
خلاصه سى توركى و عربى عبارهلر اوقى آلمق و بعض بيكلى عبارهلر نى آكلامق
و نهايت بر مقدار مسئله دينيه بلوب آنكله عمل فيلا آلمق دن عبارت ايدى.

على العموم مدرسەلر دە اصول، كچكە سبق بالالارى
 برر خلفه كه بيريلوب، آنك صورت تدريسى اصلا تفتيش ايتمه مك
 اولسه ده، كريم حضرتك بو خصوصه بر نوع اصلاح وتجديدى
 بار ايدى: هر هفته پنجشنبه كونلرى، اوزى كچكە بالالارغه
 سبق كتابلرين طكلا تديروب بو صورته هفته ده بر دفعه نوعما
 امتحان قيلوچان ايدى؛ صلاح الدين حضرت كريم حضرتك
 اوشبو سنتين دوام ايتدير كانگه عالم جان افندى اكثر هفته صلاح
 حضرت حضورنده تيزلانوب سبقين طكلا ت ايدى.

شوشى كيچكە امتحانلر ائناسندوق يدى سكر ياشلق عالم جان،
 استاذ جنابلرينك نظر دقتين جلب ايتدى؛ بالاخره بر ذاتك رواتينه
 كوره، صلاح الدين حضرت، بوياش شاگردلرى حقنده شويله بيو-
 رمشلىر: «محمد جانك كيچكەسى اميدلى كورنه، اعتبارله تربيه
 قيلرغه كرك..»

عالم جان افندى، اوسوب، حضرتك سويكلو تلميذلرندن بولغاچ،
 مشاراليه: «كيچكە وقتده سبقنى يشى بيله ايدك، اولزماندن
 سيني ياراطوب فالدم» ديو التفات ايدرلر ايدى.

فى الواقع، عالم جان افنديك، بخت ايتمكه اولديغوز دورت
 يللق تدريسات ابتدائيه ائناسنده، كوندك درسنى بيلمى قالغانى
 اصلا واقع اولمه مشدر.

مدرس حضرتلرى، ياش شاگردلرينه بويله دقت ايتكن بولسه-
 لرده، عالم جان افنديك آتاسى، اوغلك نيچيك اوقوغانين، نيلر
 اوگرنگانن، نى درجه لرده ترقى قيلغانن خلفه سندن سورا شسه ده بالذات نيكشره
 آلمى ايدى؛ وذاتاً، حاضرگه قدر، بزك آتالرده بالا تربيه سنه دقت
 ديگان شى مجهولدر: بالاسينى ينا كلاب چيغوب، قارغه، اورمانلرغه،
 اوراملرغه، كيبترلرغه، موزيلرغه... الخ يوروب، هر كورگانى

شىيە، ئانارغە تەرىپى ۋە تەلىم ايلە مەلۇمات ۋە تەربىيەسنى آرتىدىرىغە
 طرىشۇ، تانار آنالرنىدە اصلا گورلمگان، حتى آنلر ياغندىن اصلا
 اوبلانماغان بر حالدر!

حال بوكە استعدادلى بالالارغە، بيوك كورگانى كشىلر ياغندن
 ياش چاقلرنى ايتلىگان نصيحتلرنىڭ، اوگرانىلىگان شىلرنىڭ، كورستىلىگان
 «بخشى يوللرنىڭ كوب نافع تاثيرلرى بولا. عالم جان حضرت كتاب
 اوقورغە، كتاب جىيارغە بولغان هوسىنە، سبب اولەرق، آناسنىڭ
 ايتكان برسوزىن ذكر ايتەدر: «أله نىنداين بر مناسبت ايلە اتىم،-
 آقە بولسە كتاب آلرغە «كرك، خلفەگە باق؛ آقەسى بولسە
 كتاب آل.. نى قدر كتابى كوب..» دىگان ايدى؛ شول سوز
 تاثيرى ايلە كتاب جىيارغە، قولمە آقە كرگان صايىن كتاب آلورغە
 باشلادم...»

صاحب ترجهەنىڭ بودورت يلدەگى مدرسە خاطرانى، الك مد-
 رسەگە كىلوب كرگانى كونلردەگى شكلى آغر، قرانغى وعدابلىدر:
 بالالار حقالى، قىنىلر، كاوشلرىن اوغرلىلر؛ مدرسەنىڭ ايشك آدى،
 طهارت آلاچق ىرلرى بلچىراق، صوق.. طهارت آلور ايچون قاتقان
 كول اوستىنە، باكىكە توشوب قومغاننى طوطىرىغە كرك.. بوتون
 بوبلار، ىدى، سكر ياشندەگى كىچكەنە، بالا باشىنە!

عالم جان افندى، مدرسەدە اوچ دورت يللر طورغاچ، سكر
 طوقز ياشىنە يتكچ، شاقىتاي آچىلوب، ايندى اوزىن بالالردن ايزد-
 ىرتەنى باشلاغان ايدى؛ بالعكس، سبقداشلرنىڭ كوبسنى چاناغە
 بگوب اوزىن طارندىرىغە بىك هوسلى ايدى! بوندىن باشقە شول
 ياشندىن اوك، تەربىيە ۋە تەلىم ايلە ماطاشونى ياراطا ايدى: اولغە قايتقان
 زمانلرنىدە آت تەربىيە ايتەك، ياز كونلرنىڭ چىشلر آشاتوب اوسترمك
 ايلك سويگانى مشغلەردن ايدى..

شوشى ابتدائى تحصيل زماندوق، بعض دىنى واجتماعى بسىط
 - فقط عىنى زمانده مشكل - مسئلهلر، صاحب ترجمه نىڭ دقت فكر -
 يهسین جلب ايتە باشلاغان ايدى: اطرافنده گيلرنىڭ زور بر نقرتله
 نلفظ ايتكانلرى «كافر..» كالمه سينىڭ معناسين آكلى آلدى، اما آكلرغه
 تلى ايدى.. اول خلقندن ايشتكانى «اورس برى اورمان يرى..»
 سوزى قورقوايله قاتيشيق مراق و تجسسینی جلب قىلا ايدى؛ « اور -
 مان» نه ديمك يولغانين كوروب آكلاسه ده، بوجمله نىڭ معناسين
 فهم ايتە آلدى، عجبلىنه، ايزلانه ايدى..

۳

۱۸۶۶ نچى يلدە عالم جان افندى عربىي (صرفى) لسان اولمق اوزره
 او قورغه طوتندى. اول زمانلر تاتار بالالرينه عربچه اوگراتور
 ايچون، بر نچى اوقوتتولا طورغان كتاب فارسچه يازلغان «بدان»
 ايدى! ابتدائيه درسلى آراسنده عالم جان افندى فارس العبارة
 «فرض عين» كتابنى اوقوغان بولسده، بونى فقط مندرجاتنى اوگرا
 نهك قصديلگنه از بر ايتكاندين، «بدان» نى باشلاغان وقتك فارسيدن
 خبرسز ايدى. آنا تلىرى فارسى بولغان خلقلرنىڭ اوز بالالرى
 ايچون ترتيب قىلغانلرى بو نوع درس كتابلرن بزنك تاتار مدرس
 لرى بخارده اوقوغان زمانلرنك كوروب، آلوب قايتوب، ياش بالا
 لرغه بر بلمگانلرى تل واسطهسى ايلان ايكنچى بر بيلمگانلرى تلى
 اوگراتمك نىڭ مشكلاتنى اصلا اويلاپ قارامينچه، شاگردلرينه «بدان»
 لر، «شرح عبدالله» لر از برلته باشلاغانلقلرندن، بو عبث طرز تد-
 ريسك، بزنك تاتارلر آراسنده اورنلشكان.

اصول تدریسده ایکنچی بر مناسبتسزلك تاغیده بار ایدی: بو طوقزاون یاشلك بالالرغه، عرب تلی نصریفات واشتقاقاتنڭ فارسچه تعریف قیلنغان بسیط قاعدهلری گنه اوقوتولمقله اکتفا قیلنمای، «بدان» کوب شرح وحاشیهلر ایلهن، تورلی مباحثه و مناظرهلر ایله اوقوتوله ایدی، بو مناظرهلرنڭ کوبسیده صرف عربی گه اصلا تعلقسنز عقائد؛ اخلاق، فلسفه، مسئلهلری اوستنه اوزا ایدی! عالمجان افندیڭ «بدان» ایله اوچ آی قدر باشن وانقاج، «شرح عبدالله» غه توشردیلر. بوده فارسی تلپله عرچه دیانڭ اعلا- لنی اوگراته ایدی. بونڭ متننی کوکلیگه بیکلاندره لر ایدی. ذانا فاتشیق وچیتن بولغان عربی اعلاللرنی، بلنمگان بر یات تل ایله کوکلیگه آلو، یاش دماغلری بوزار ایچون قصداً ایزلاب طابلقان دیورلك غریب بر اصولسزلق ایدی. بیگراک عجبی بو عبث اشلرنی حالا، کوب مدرسه لرمزده شولایوق دوام ایندرمکده لر!..

بر یل قدر صرف ایله شغللنگانندین صوڭ، عالمجان افندی گه نحو عربی باشلاتیدیلر. نعودن اوقولاجق برنچی مجبوری کتاپ عربی العبارة «قواعد الاعراب» ایدی. اساسا بر بیتکه صیغدیریلوب بترورلك بر کچکنه رسالهنی عالمجان افندی بیک اوزون شرح ایله قویروقلاندروب تمام بیش آی اوقوتیدیلر!. آندن صوڭ، عرچه «عوامل»، فارسی «اوزون ترکیب» کبی کتابلر، سلسلهسی باشلانیدی. شاگرد، - اونودیلماسین، طقوز اون یاشلك تانار بالاسی - بونلرنڭ جمله سین حفظ ایترگه مجبور ایدی. «اوزون ترکیب»، «ملا جامی» کبی نحو حکماسینڭ مفصل کتابلرندن طوبلانوب یازلمش، بر خیلی اختلافلی مسئلهلرنی محتوی بولغانغه، هنوز عرب خوینڭ قطعی ناعلارن اوگرانه آماغان بویاش بالالرنڭ ذهنلرن،

حکیمات نچویه اختلافی مذاهب خو یون ایله فاطشدروب چواتوب،
بتره لر ایدی. ایندا شاگردلرشول قدرکوب عربی متلر بیکلاب،
آیلرچه صرف ونحو عربی اوستنه مباحثه فیلمشسه لرده، دهها طوغرسی،
شولای مشغول بولغان ایچون، عربچدن سعیلری نسبتنده فائده
ایته آلمیلر ایدی.

طبعاً ذکی، استعدادلی، وباخصوص فکر تنقیدایه سی بولغان
عالم جان حضرت، اوشبو صرف ونحو اوقوغان زمانلرندوق،
عقل سلیمگه مغایر بولغان بو اصولزلکتری کوروب، فکر
مؤاخذه قیلارغه طوتندی:

« ۱۸۶۶ دن باشلاب دورت سنه دوام ایتمک قواعد عربیه
تحصیل مدتک، اول زمانک درس اوصولرنده بولغان بعض آغرلقلر
میگا سیزیله باشلاغان ایدی. اونچی یاشنده بولوب، فارسی تلینه
اصلا ایالنمگان باش بالاغه، بر یولی قاعدهسز، اوصولز فارسی
کتابی اوقوتوق، وآنک ضمننده اوزون ومشکل اعلال قاعدهلری
آکلاتوق واول قاعدهلری فارسی تلی اوزره یادده طوتوق باش
وانا تورغان ضرری بر اوصولزک بولغانون آکلی ایدم، هم
بوندن رنجینه ایدم. . . »

« اگر خلفم، « بدان » و « شرح عبدالله » دن اهمیتلی مبثلرلی
ترکیگه ترجمه قیلوب، یازوب اوقوتماسه ایدی، بتونلای استفادسز
قالغان بولور ایدم. خلفم ناک اوشبو ترجمه لری خیلی فائده لی ایدی؛
اما، ضرور مسئله لر نی بیک اوزایتوب، هم تشجید ذهن قصد خیریله،
مسائل صرفیه آراسنه، کلام وحکمتکه متعلق بچلارده قاتشدروب،
آکلاونی چیتلنلره ایدی. . . »

«قواعد الاعراب وعوامل اوقوغان وقتمه درس آغرلغى كوبراك طيولا باشلادی: بيش اون سطراق اوشبو قواعد رساله چه سنى شرح انودج قدر جسيم بر شرح ايله تمام حفظ ايتارگه مجبور قيلدیلر! بوش منم غيرتمى قايتاردى، نشاطمى سوندردى. شول سونگان نشاط برلن عوامل اوقورغه كرشدم. عواملنڭ هر بر كلمه سینه يوز ياخود مڭ كلمه دین عبارت بولغان و فارسی لغتینچه جمع ایتلگان اوزون ترکیب دیومعرف مسائل نحویه واختلافات نحوین یون حفظ ایتدیرله ایدی. بر آیلق نهایت ایکی آیلق عوامل کتابنده یدی سیکز آی عهرم کیندی».

«بو حال، حدذاتنده استاذم نڭ (رحمه الله) مڭا خیر خواهلقندین تربیه شدت اعتناسندین آز زمانده كوب نرسه بلدروب هم هر نرسه فی اصلی ونحقیقی برله آڭلاتو آرزوسنده بولدقندین نشات قیلا ایدی. لکن بوچیتلک اولزمانلر اوقودین خیلی کوکلمنی قايتاردی. سوداگر بالاسینه بو قدر عذابلنوب اوقو نیگه حاجت؟ بر آز فقه و اخلاق اوقوب کبیت خدمتینه کرشایم، دیو اویلانه باشلادم.»

بو فکر، بو اعتراض، حضرتنڭ ایسکی اصولدن جدی ایلک استنکافیدر. ابتدائیهده ایکان، خلفه سینڭ یازو اوگرانماوینه راضی اولماینچه، قاچروب بولسهده، یازو یازا باشلاغان ایدی؛ حاضر ایندی بالارغه بو فائدهسز، لزومسز ایتلگان ایشکنجهگه قارشى تحمل قیلا آلماینچه، «اوقو دیگان نرسه بو قدر عذاب وجفادن عبارت بولسه، سوداگر بالاسینه نیگه کیراک؟» دیوب شدتله اعتراض قیلادر.

حضرت، بو اعتراضه رغما، باشقه سببلر تأثیری ایلان اوقومقک دوام ایتچک؛ لکن فکر تنقید واستقلال طمع ایسکی نیقدر باى بالاسی، بو «مادام اوقو بو قدر عذاب، بزگه نیگه کیراک؟»

دیوب او قونی طاشلاب جاهل قالدیلر ایکان؟ بای بالالارینک بوضورتله اوتوما اینچه قالوارندین ملتیزگه کوبهی زیان تیدی ایکان؟ هم بونلر ننگ معنوی مسؤوللری کیملر بولا ایکان؟ — بو سؤال لرننگ چوابلرن معلم و مدرسلر مز بیرورگه مجبوردر...

عالم جان حضرت، قواعد عربیه تحصیلنده، اوزی کوب جفا- لندان بولسه ده، بو جفالر، بر یاقدن ملتیز ایچون فائده بولوب توشدی: «فقیرگه اوشبو ایکی سنه لک صرف و نحو درس لری کتاب و درس تنقیدی طوغروسنده بایناق مؤثر و قوتلی منشأ بولدی..» مکتب و مدرسه اریزده گی اصول تدریسی اصلاح فکری که حضرت ننگ بتون حیاتی اشغال ایده چکدر، منه شول عبدالردن طوغدی: صاحب ترجمه شرح ملالر، اوزون ترکیبلر حفظ قیلوب، بیک آروب، و اطلوب؛ آچیفلانوب، «بوندا این عذابلی اوقو نیگه حاجت؟» دیو اعتراض قیلغان زمانلرنده، اصلاحات فکری اویغانه باشلادی.

عالم جان افندی به، «عوامل» دن صوگ «انموذج» اوقتلدی. اول زمانلر بو عربی کتابنی تمام اوقوب چفوچی آز بولسه ده، مومی الیه بر یل قدر اوغراشوب ختم ایتدی. و بوندن، جدی فائده طابوب، عربی کتابارنی اوز اوزینه آگلامه به باشلادی: «انموذج باشلاغاچ داود حاشیه سی برله ایکی آی مشقتلانسه مک صوگندن بیک یغشی آگلاب واندتلوب اوقودم وهم شول ائنده او ایگی یا گکش فکرم آلماشدی: علم ودرس ننگ لذتی مشقتنه غالب کورله باشلادی؛ آتام توقتاتماسه اوقونی دوام ایتدوررگه عزم ایتدم. انموذج نی تمام ایتکانده بیکارک عبارت لرنی آگلاهی یازه ایدم.» بعده صره سیل، «شرح ملا»، «عصام الدین» اوقوب، «کافی» نی تماما حفظنه آلدی.

«قواعد عربیه» اوگره نیرگه، دورت یل قدر زمان صرف ایتدی.

ایندی، عالم جان افندی اون اوچ یاشلرینه ایرشکان اییدی. پدربینک برتنینی اوزرینه کتاب جیمق هوسی اویانغانغه صا-
 حب ترجمه آچه اوچراغان صایون کتاب صانوب آلا اییدی. اولز-
 مانلر، فزانده منتظم کتاچی کیتلری موجود اولمایوب، استانبو-
 لدن کتاب آلوب کیلوب، یوروتوب صانوپلرغنه بار اییدی. بویله
 کتاب آمهده دخی عالم جان افندی یه نی خلقهسی، نیده آتاسی یول
 کورستما دیلر. کوزینه کورینکان قولینه اوچراغان کتابلر نی آلابیره
 اییدی. آلمان کتابلرینه، کیچ یارطیلرینه قدر اوطروب، اشتها ایله
 اوقی و اوقودقچه هوسی آرتا اییدی، شولای ایتوب، آلتی بارمق؛ «طبر-
 ی»، «مرآت السکائنات» کبی تاریخ کتاچلری، بایناق حکایه لر و بر
 ایکی استانبول باصمهسی جغرافیا رسالهسی، اوقوب چقدی. بوسر بست
 مطالعه، کنج شاگردنک معلوماتین، افق رؤیتین بایناق کیکایتیه اییدی.
 بو ائتاده عالم جان افندی خیلی شوخ اییدی، اویناشونی صو-
 غشونی شافتای یاراطه اییدی. کریم حضرت مدرسه سینک، اولدن
 قالغان برستتی ده، فیش بولغاچ، بوز طوتقان کول اوستنه توشوب
 اورس یاغندین کیلگان اورس مالایلری ایله صوغشو اییدی. عالم
 جان افندی بوضوغشقه زور تلاك وهوسی ایله توشه وفارشی یاق
 مالایلرینی قاچرودن کوب لذت طابا اییدی..

صاحب ترجمه، بوندای مادی صوغشودن متلند بولغاندین آرتیق
 معنوی نزالردن، مباحثه و مناظره دن ذوق آلا اییدی، صرف ونجوگه
 توشکچده، شاگردلر آراسنده نیایتسز مناظره لر باشلاغانغه، مومی
 الیهده بونلرغه شدت و مهارت ایله اشتراک قیلوب، کوب زمانه منا-
 ظرینه غالب چیقما اییدی؛ بو چیتله عالم جان افندینک شول زمانوق
 مناظره ده اوستالق ایله امثالی آراسنده شهرتی چیقدی.

مدرسه‌ده قونوب اوقو، علمنڭ سيگويينه خدمت ايتنه فكري، اولز-مانلر بيك شايح بولغانغه، «بدان» باشلانغان ييلى عالم جان افندي نده برقيش مدرسه‌ده قونيرغه قالديرديلر. لکن، ياش شاگرد بوندن، علمچه هيچ برفائده ايتنه آلمادي، صحتجه خيلى زبان كوردى: مدرسه‌ده توننى طاوش، اويون ايله ساعت اون ايكيلرگه قدر يوقلاو، مكن بولمى، يوقلايهچق اولدنده اورن طالبمى، توننى فرانقى، بلچراق وصوغوقده طيشقه چيغارغه كرك بولا ونيايت ايرته بلن ايرتوك، الله نيچه درجه صوغوقده بكيگه توشوب، قومغان طولدير وب طهارت آيرغه مجبوريت كوريله ايدى!.. صوك زمانلرده عائله‌سى، خيلى صاحب ثروت بولغان ايچون، اوينده اعتنالى تربيه كوريرگه عادتلنگان عالم جان افنديگه مدرسه‌نڭ كيچه حياتى برده اوخشامادي، وبر يلدن آرتيق، ياش چاغنده مدرسه‌ده قونمادي.

۴

قواعد عربيهنى، يعنى صرف و نحونى بتروب، منطق (ايساغوجى) اوقى باشلاغاچ، ايسكى اصول مدرسه‌اريمزده اوچنچى بر دوره تحصليه گه، بر نوع اعداديه وعاليه تحصيلنه كرله‌در. عالم جان افندي، دورت يل قدر زمان صرف و نحو دوره‌سن بتروب، ۱۸۷۱ نچى يلك «ايسا-غوجى» كه توشدى.

«ايساغوجى» متنى، «ملا صادق حاشيه‌سى» «رساله دوانيه»، «شرح موافق» كى بر سوري شرح وحاشيه‌لر، ونهايتسز مناظره ومجادله‌لر ايله، بر قش مدتده اوقولا ايدى. عالم جان افندي ده اوشبو اصول ايله اوقودى؛ هم مناظره‌غه بيك حريص وماهر ايدى؛

بیگراک چیت مدرسه شاگرد لریله، قشقار لیلر ایله مناظره قیلشونی یاراطا اییدی.

عالم جان افندی، هنوز ایساغوجی دیباچه سنی ملا صادق ایله برگه اوقوب بترگان اییدی که خلفه سی مدرس صلاح الدین حضرت ایله برا- بر حج شریفه سفر قیلدی. آنک یزینه کمال افندی صاحب ترجمه گه خلفه لک اینارگه طرشدی. کمال خلفه، نور علی افندی درجه سنده دگلدی؛ حضرت، بو استاذینک علمنی شو ظریفانه سوز یله بیک ما- طور ایتوب اجمال قیلادر: «مظالعه ایتکانمز کتابلرنک بعض لرن اول میگا، بعض لرن مین آکا ایضاح قیلشه ایدک!..» وانا عالم جان افندی، ایندی استاذدن بر درجه استعنا حاصل ایتارک بولغان اییدی: ملا صادقنی، استاد معاونتی بولماقسزن اوز اوزینه مطالعه قیلا اییدی. بو جهتله رسمی درس لردن باشقه عربی کتابلر اوقومه یه ده باشلا- مشدی؛ ایساغوجی ده ایکن «الشقائق النعمانية فی احوال عامه الدوله العثمانیه» فی اوقرب چقدی؛ و بونکله تراجم احوال بالخاصه تراجم احوال علما اوقومه یه کنج شاگردده زور هوس او یانیدی: بو معروف ذوازک نیچک بودرجه گه ایرشکانلرینک اسبابنی اوگرتمک و اوگرانگان دین صوگ آنلرغه توسل ایلمک آرزوسی حاصل بولا باشلادی.. دیمک، افراد بشریه آراسنده، هر هانکی بر صورتله امتیاز کسب ایتوب، آت فالدیراچق کشیلرنک یاشلکلرنده طویا باشلاغانلری آرزوی تعالی عالم جان افندیده دخی طوغان اییدی.

«ایساغوجی» دن صوگ بر یل قدر «شمسیه» و حواشیسنی، آندن آری «عقائد نسفی»، «سلم» و فاضیسنی اوقوددی. منطق، کلام و فلسفه دینیه دیمک اولان بو درس لرنک تحصیل ۱۸۷۴ نجی بلغه قدر امتداد ایتدی. بو آرائق عالم جان افندی، سیولت ایله عربی اوقوب آکلاغانغه، اوشبو درس کتابلردن غیری عربی کتابلر اوقومده کمال شوق ایله دوام قیلا اییدی.

عالم جان افندی «ملا جامی» دن بیرلی بالذات مدرس صلاح-الدین حضرتنڭ درسنه اوپوره اییدی؛ مدرس جنابلری حجدن فایتهقا-ندن بیرلی نامزاج بولغانغه درسکه کوب کره آلماسده، صاحب ترجمه، حضرتنڭ خانهسنده اقامت ایله خدمتنده ملازمت قیلغان صارتن استا-ذندن کوب استفاده قیلورغه موفق بولدی.

عالم جان افندینڭ حضرت خانهسنده اقامتنه، مشار الیه حج سفرنده ایکان واقع بر حادثه سبب اولدی: ۱۸۷۲ نجی یلده چچهغان قانون بوینچه مدرسه گه روسچه لسانی معلمی کرتمک استه نوب بوندن خیلی طاوش کوتریلگان اییدی.

مأمورین هر واسطه دن فائده لنوب، مسلمانلرنڭ قوطن آلمقنی فائده لی ظن قیلغانغه واولزمان، مسلمانلرغه ظلم وشدتی ایله معروف اسقاراتین قزان غویرناتوری بولغانغه بواهمیتسز واقعه اعظام ایتهلوب، مدرسه گه پالیتسه-میستر، اسلیوژیتل، آطلی قزاق وسائره توشو-ریلیدی. مع ما فیه مأمورلرنڭ ارتکابده گی استعدادلرندن استفاده ایتهلوب مسئله تیز باصدرلیدی. اما نورعلی خلفه ایله مد-رسه فاضیسی حسن بن طالڭ آطارنی مدرسه دن چعارغه فوشدیله؛ آنلر حضرت اوینه طاشندیله؛ صاحب ترجمه ده خلفه سندن فالماینچه حضرت اوینه کوچدی.

عالم جان افندی، حضرت حجدن فایتهقاچک اوینه قالوب، حضرت-نڭ وفاتنه یعنی ۱۸۷۵ نجی یلده قدر خدمتنده بولندی. حضرت قزانه عودتندنبیرلی مدرسه گه هفته سه بر فاتغنه کره آلا اییدی؛ عالم جان افندی حضرتله برابر درس طسکلامق ایچون مدرسه گه واروب، متباقی زماننی حضرتنڭ خانهسنده اوزدرا اییدی.

داملا صلاح الدین زماننڭ ایڭ مستعد وزکی عالماسندین اولوب، بخاراده اکمال تحصیل قیلمش؛ بکاصه حکمت وکلامده علم وفضل

قرانمىش بىر ذات ايدى؛ اوينده آلتى، يىدى يوز مجلدىن عبارت قىمىتلى بىر كىتبخانهسى بار ايدى. تلمىنى عالم جان افنديه كىتبخانهسىن اذن عام قىلدى؛ عالم جان افندي بو خزينهدهن كوپ استفاده ايتدى. بعض كىچىلەر، نصف الليلدىن صوڭ ايكى اوچ ساعت قىدر مطالعه وتتبع ايله شغله نردى؛ كوپ زمانده، اسير فراش استاذنىڭ ياننده نەسىر او قور، استاذ ايسه شاكردينڭ عبارە ومماجه بولغان نقصانلارن اكهال ايدر ايدى. صلاح حضرت اماملى حسىيلە اوزينه طابشرلغان مسائل فقيهنىڭ ده اكثرىنى، حل ايچون تلمىنىده حواله ايتوب، فقط مرقبەسى ايله گنه اکتفا قىلمەقده ايدى.

عالم جان افندي ۱۸۷۱ نچى يىلدىن اعتبارا، بعض شاكردارلارگە سبق ده اوگرانمىكده ايدى. ۷۴ و ۷۵ نچى يىللرده، بىر خىلى شاكردى بولدى. «سلم العلوم» دن صوڭ، عالم جان افندي گە رسىمى درس او قوتوچى بولنمادى ديولسه جائىزدر. واقعا صلاح الدين حضرت توضيح درسنه نادراً كىرگىدىسەده، ۱۸۷۵ نچى يىلده خستەلەقنىڭ اشتداد ايتووى ايله بو درس باشندوق كىسلدى. كهال خلفه، او قوتەغه تشبث ايتوب قاراسەده، شاكردارىنى قناعەتلندره آلمادى. بونىڭچون «توضيح»، «تلويج» و «شرح تهذيب» كىبى درسلىرىنى، عالم جان افندي وايدىشلىرى اوز آرا مذاكرە ومكالمە صورتندە گنه مطالعه وتدقيق قىلالار ايدى.

مدرسه لرده، حفظ صحت كه اصلا اعتبار ودقت ايتلمىگان ايچون متماديا بىر نيچه يىل تحصيلك بولغان وبابغصوص طرشو چان شاكردارلارنىڭ كوپسى چىرايلار؛ عالم جان افندينىڭ ده ۱۸۷۴ نچى يىللارغە طوغرى صحتى بوزولدى؛ طبيبلىرنىڭ توصيهسى بوينچە، قەز ايچر ايچون طرويسكى طرفنه كيتوين موافق طابدىلار. ۱۸۷۴ نچى يىلنىڭ ياز باشنده، صاعب ترجمە، حياتنده بىر نچى دفعە اولمق اوزره اوزنچە بىر سياحتكە

يوللاندى. اول زامانغە قىدر، اوز اولن، بارودىيە مۇھسىن ھىم قىزاننىڭ مۇسلمان مۇھلىرىن كىگنە كورۇپ بىلگەن ايدى. ھتى، زامانە عادىتىچە، روس طرفلىرىنە چىقۇپ يىرو ادب و اخلاق ھىسنەگە بىك موافىق كورلمىگەن روس مۇھلىرىنىڭ كوربىسىن بىلمى ايدى! ۱۷ ياشلىرىنە كورۇپ، ھكىمىيات و فىلسىفەدىن، علوم فىقىە و اخلافيەدىن بىر خىلى وقوعات تارىخىيەدىن وھتى بىعض استانبول رسالەلىرىن قاراپ بىر آرز معلومات چىغرافىيەدىن خىبردار بولغان بو ياش، مستعد، معلومات ازلاوچى شاگرد، اوزىنىڭ شىھرىدىن، چوارىدىن، كوز آلدىندىغى اىڭ بسىط، ھقىقى و فىئى شىلردىن خىرسىر قالدۇرغان ايدى! بو تضاد غرىب، بىزم ايسكى اصول تىلىم و تىرىيەنىڭ اىڭ زور اىڭ اھمىيىلى بىر كىمچىلىكىنى ارائە ايتەدر، اودە: كوز آلدىندىغى اىڭ بسىط، اىڭ عادى، ھقىقى و موجود شىلرىنى كورستوب بىلدىرماينچە، ياش بالانىڭ، ياش ويومشاق دماغىنى آڭلانمى، كورنىمى و بىلنىمى طورغان چىتىن فىلسفى و ھكىمى افكارايلە طولدىرمقىدر.

۵

۱۸۷۴نجى يىلنىڭ ماى ايتىدا سىندە عالم جان افندى طوربىسكى سفىرىنە يونالدى. عالم جان ھىزىرتنىڭ بو سفىر ھقىقىتىغى خايطراتى طىڭلانسى، كورلە درگە ذكا و استىعدادى يوكسىك درجەدە بولغان صاعب تىرجمەنىڭ، اول زامانلار، اشىيائى مۇھىطەكە دىقت ايتو ملكەسى بىك آرتىق مەنبە بولماغان؛ بو ايسە تىرىيە و تىلىمەدىگى ھازىرگىنە عرض ايتىلگەن نىقايسىنىڭ نىتىجەسىدىر. عالم جان افندى كىتاب تىتبع و مطالەسىندە آنلارنىڭ مۇتوياتى ھقىقىدە مناظرە و مباحثەدە،

هر كچه مصدق اقتدار وميانت اياسى بو اووينه رغماً خاطرهلرى آراسنده الك كورگانى پراخودنك، صو اوزرنده، سرعتله يوروب بارووينه، سبب حركتنه، ماشينه سنه دقت ايتوب بونى نيكشوررگه، آكلارغه طرشوى ايدل اوستنى طوطرغان پراخودو بارش الرنك كو بلكين كوروب، شوندىن تجارتى و اقتصادى اويلارغه توشوى . الخ برده كورنميدر . خاطراتى كوبراك دينى واخلاقى وعلى العموم كتاييدر، يعنى اوقوغان كتابلرينه بايلانگاندر؛ يكى مشاهده لرى اوستنه طوغان دگلدر .

حالبوكه فنون جديده نك، تربيه حاضره نك اياك آرتق دقت ايتكانى شىء، شاگردده، اشياى محيطه نى مشاهده ايله علم حاصل ايتمك، يعنى علمنى طوغرىدن طوغرى طبيعتدن آلا بلك اقتدارينى وجودكه چغارمقدر: انسان، كتاب حقيقى اولان - طبيعت و اشياى اوقوب، آندن علمى كشف قيلمالي؛ يازوغه، سوزگه بيلانوب اسير قالمامالى خلاصه هر كشينك غايه خيالى بالذات كشف اولمق، انسانيتكه نافع بر فكر ويا شىء اختراع ايتمك اولمايدير . بزنگ مدرسسه تحصيللرى ايسه تمام بونك عكسنه در؛ فقط معتبر كمسه لرگه، سوزارگه مستنداً، صرف تعليل ايله، سوز و كتاب آراسنك چوالمقندن عبارتدر . يعنى اسقولاستيقه آطلا طورغان قاصر بر اصولدر .

عالم جان افندي نك بولداشلىرى آتاسنك سودا و كيللرى محمد شريف موسين ايله شاه احمد اسحاق ايدى . اول زمانلر ناتار بايلرى آراسنك، پراخودنك حتى ايكنچى موعنده (كلاسينده) يور وچيلرده مسرف اعتبار ايتله ايدى: عالم جان افندى ورفقاسى اوچنچى موعه اورنلاشديلر .

حضرت، بوايلك پراخود سفرنده گى ايلك احتساساتينى شويله تعريف قىلادر: «اول زمانلرده بيله نچارتق، آقرين يورمك لك برله

معروف بېلسكى كېمەسىنڭ اۈچنچى موقى مكا بتونلاى حضورسز ولتئسز دگل ايدى. كېمەدە بولغان تورلى مسلمانلر مكا حسن تۈجە كورستوب، سوزلرېمە قولاق سالوب، كتاب سوزى، تارىخى قصەلر صورغاليلر ايدى؛ بو حال بلكە منى مغرور ايتكاندىن سفر يكل كورلگاندر.»

عالم جان افندىنڭ، دېنداشلرېنى ارشاد وتىنې، غېر دېندە بولغان كشىلرگەدە دېن. اسلامڭ شرافت وحقىقتىن افھام آرزوسى، انسانلرغە ايلك تھاسندوق كورېنە باشلايدر. برىاقدن، پراخوددەغى مسلمانلرغە كتاب سويلا، فتوالر بېروب، آنلرنى تعليم ايلە مشغول و بو شغلندىن مەنون بولغان حالدە، ايكىنچى ياقدن روسلرغە دخى اسلامڭ علويتىن كورسترگە طرېشادر: «طھارت آلفانمە حجازدن كىلگان مسواكنى استعمالم برروس يكتىنڭ نظرىنى جلب ايتدى. يكىت مسواك استعمالى كەدن فالغان ونى فائىدە وېرە مضمونندە استفسار ايتوب، مېن بلور بلماس روسچەم برلە ايسكى زماندە ھراشك سادەلك بولغان، مەيشت اسبابنچە كۈب اعتما ايتمگانلر، آغيز وتيشلرنى پا كلاو اېچون پېغەبرلر اوشبو اغاچى استعمال ايتكانلر امتلرېندە استعمالنى قوشقانلر مألنى برتقريب آكلا- تدم.» دقت ايتىلچك نقتە: عالم جان افندى، اون يدى باشلرندوك، آزماز روسچە سويلىشە آلا ايدى؛ لکن مع التأسف، بومعلوماتنى تورلى سېبلردن ناشى، كۈب آرتىق توسىگە طرېشمادى، طرشە آلمادى.

يولچىلرېم پراخودايلە، بېرسكى (بورى) قلغەسنە قدر آندىن سوڭ ات ايلە طرويسكىغە عازم بولدىلر. عالم جان افندى، يولك ايلك دفعە چىرمشلىرنى كوردى؛ و بو مشاهدە حسيات دېنېە و مليەسىلە، ھم كتاب وفارتلردن يىلغان معلومات سائرهسى ايلە قانىشوب، آنى اويلارغە سوق ايتدى:

«بیرسکیدن برباکی منزل سوکئده برچیرمش قریهسئده آت
 آلماشدیرغان وقتمزده چیرمشلرنک حالی منی خیلی استغرابغه تشوردی:
 کیوملری بتون آق، نانارلرچه آق کولمک، آق اشلمه کیهله،
 نانارچه سویلیر؛ معیشتلری نانارلرچه ... بونلرنک بوخاللیرین کول-
 رگاچ بعض بلوکلی قارتلریهزئک، چیرمشلر بلغار وقزان خانلقلری
 وقتلرنده بارده اسلام دیننی قبول ایتمک بولغانلر، لکن تعلیملرینه
 اعننا ایدامگان، دیننی اوگرانوب، اورناشدروب ینکوره آلمغانلر؛
 روس استیلاسی سوکئده حکومت ومیسسیونیرلرنک نأثیر برله یگی
 اوگرانچیک دینلرنی بوغالتغانلر، دیگان سوزلرین خاطرلاب معقول
 کوردم...»

بوخاطره، عالم جان افندینک، اولزمانلر جغرافیا وتاریخن او-
 قوغان کتابلری آراسنک عرق بشرک تقسیمات، مناسبات ومعیشتلری
 عئنده، علوم حاضره گه کوره یازیلمش کتابلرنک بولماغانلقین، هم کنج
 شاگردده حسیات دینیه وملیه نک بیک قونلی ایکانلگی بلدیره در.
 مدرسهارده، حیات حقیقه گه اهمیت بیرلمگانی حاضرکنه تفصیل
 قیلنغان ایدی؛ اوشبو سفرنده گی خطر اتندن برقره، عالم جان افندی ۱۷
 یاشاک برسودا گر بالاسی بولغان حالده، امور اقتصادیه چه فکری
 نیقدر آرایشلاتگانلگی اظیار ایتوب، مذکور مدغانی تقویه قیلادر:
 «استانسهارغه یتکانده یولداشلریمنک آنلار اجرتنی سودالاشوب
 ارزان ایتماسلر ایکنچی کشیگه کیتمکلری، اوچ آتقه چاقیریمنه بیش
 یتنگه راضی ایدرکه طریشوالری مکا عجب طیولا ایدی. تجارت
 ایشینه برده قاتیشماغان کشیگه، قاتیغلق برله معاملهنی کورمگان
 شاگردکه بوسارنلق رحمسزلک بی. کوریه ایدی...» بوراده یه فقط
 اخلاقی و کتابی نأثیر آستنده، قالوب حیاتله اصلانماسد، بولماغان
 طبعاً زیاده شفقتلی بردماغنک وجودی آتیق کورینه در. مع مافیله،

مع مافیه قران تورکلرینه خاص سودا گرلرک، عادتالرش بو طبیعت، عالم جان حضرتده دخی نیز تجلی ایته: «محمد شریف اغاینگ آچهده ومصارفده دقت ایتهوی، باشده غریب کورنسهده، اول مسئلهنی بیک نیز آکلادم: تجارت فصدینه کرگان کشی البته شولای بولمالی، آزدین کوبنی طوغدیریرغه طربشهالی ایکن؛ شونسز استفاده یولی آچولمای ایکن...»

صاحب ترجمه طرویسکیده ایکی آی قدر طوردی. بودیار خلقنده گی قوناق سو بوچیلک، تواضعلیق، علم ایله رینه حرمت قیلوچیلق، باش خادم العلمنی خوشلانیدردی. خصوصا آتاسنگ دو-ستلری طرویسکیده خیلی کوب بولغانغه، وکندیسنک، یاشنه نسبتله کوب آرتیق علم ورشد کورینگانگه، هر طرفدن حسن توجه والتفاب طابدی. ایوم طرویسکیده آخوند حاجی احمد رحمانقولی حضرتلری وسائر اماملر ایله مصاحبت ایته، اعتبارلی خلفه لره مناد ظرهر دخی قیلشدی.

اولوقتلر هند کتابلرینگ یگی فزانغه کیله باشلاغان زمانلری ایدی. کوب اوفورغه یاراطوچان عالم جان افندی بو کتابلرنگ اکثر-بسیمن اوقوغانغه مستحضرات ومعلوماتی ایله استعداد و فطانتلی یاشلرده گی طبیعی الوقوع حرص وغیرت، اوشبو مناظره لرده، بو قران شاگردینی اکثر خلفه و بلکه اماملر آراسنده مقبوط قیلا ایدی. مصاحب و مناظرلرینگ کوبیسی، اهل انصافدن بولغان ایچون، عالم جان افندی تقدیر وتحسین قیلوب فواندیره لر، امید وغیرتنی آرتدیره-لر ایدی.

عالم جان افندی، اصل قیمةز ایچار ایچون، شهر دین اون-اون بیش چاقرم بیرده گی بر قزاق اولنه چیغوب «اوتاب» آطلی بر قارت قزاق چادرینه مسافر بولدی. وشول اولک قزاقلرنگ احوال ومعیشتلریله

برخی طانشدی؛ بوراده دخی عالم جان افندیڭ اېڭ اۆل نظرینی خلقڭ امور دینیهلری جلب ایتهدر: «قزاقلرنڭ نماز اوقوماغانلریک، نمازی معتقد بولوب، اوقوماغانلقلری ایچون اوزلرنی گناهلی بیلر ایدی. قزاق قارتلرینی چادرمه یغوب جماعت برله نماز اوقوشدیرغالی ایدک. حتی قارت «اوتاب»:

«—های بای! مولدا اگر سنن موان برمولدانی سریرت
 طلاسدیر سام وطکداسم ایدی.. دیو دینی مناظره طیگلارغه هوسی
 بارایقنده آکلته ایدی.»

شولوق قارت قازاق، یاش تاتار ملاسین «سیغان مولدا مولدا
 ضلال کتابی ایشتدیرهیم» دیو آلوب باروب، ملی موسیقلرین، طنزوره
 چیرتوینده طکلانندی.

عالم جان افندی، فمز ایچوب باتقاندده دخی اوقودن فارغ
 بولمادی؛ شونڭ ایچون، باشقه فمزچیلر قدر استفاده ایته آلمادی.
 علم هوسی، ذهننی قاپلاغان ایدی؛ بو ائشاده خطرنه فالان وقایعدن
 برسیده، آتاسیله شرف الدین حضرت نامندهگی بر طرفیسهکی
 امامنڭ فمزنڭ حلال بولوب بولماوی حقندهگی مناظره لریدر. آتاسی
 علمدان اولمادیغی حالده مذکور امامنی فقط عئل طبیعیسی ایله
 الزام قیلماندین، علم ایله، مناظروده غلبه ایله افتخارنی یاراطوچان
 عالم جان افندیڭ بونارغه بیک کیفی کیلگان ایدی. صاحب ترجمه
 فمزدن آرتق استفاده ایته آلماسدهده صحتی ضررسز برحالگه کیلوب،
 مکاریه وقتنده رق، آتاسی ایله برابر قزانغه عودت ایتدی.

عالم جان افندی بوسپاحتی ائشانسک اولجه فقط مدرسه ترهزهسی
 یاکه جانسز «کتابلر آرئی غنه کورگانی حیاتنڭ ایچنده یشاپ،
 کشیلر، یگی شیلر، یگی وتعلر کورگانگه افقی کیگایوب، بایتاق
 فائده ایتکلن بولسه کړک. عودتی زماننڭگی خاطرهلری، بارووپنه

قاراغاندە حياتدن آلنغانیرافغه اوخشیدر: «اورال طاواری آراسنده یستودین صوڭ بر استانسهده آت باشچیمز اولوب اون ایکی اون اوچ یشار بالا اوتورغان ایدی. ایکی آطنی ضبط ایتوب قرانغی تونده یخشی آلوب بارماقینه شبهلندم. استفسارغه قارشى بالانڭ *попробуйте* دیگان یوره کلی سوزی میکا تأثیر ایتدی، فی الواوع یخشی یورتدین! اش کوچ وقت برله گنه دگل یورک وشهاعت برله ده ایدکنی یخشی آکلادم...»

۶

عالم جان افندیڭ قەزەدین عودتندن صوڭ، استاذی صلاح الدین حضرت کوب عمر ایتسه آلمادی. ۱۸۷۵ یچی یلانڭ ماى آینده (ربیع اول ۱۲۹۲) ۵۴،۵۳ یاشلرنده بولغان حالده سل الرئەدن وفات ایتدی. (رحمة الله علیه رحمة واسعة!) آنڭ یرینه، منگردن کیتروب داملا تاج الدین نام ذاتنی ایکنچی محلگه امام ومدرس نصب ایلدیلر.

صلاح الدین حضرت، صوڭ زمانلرنده شاگردینه: «ایندی بوراده کوب فائە ایتە آلمازسڭ، بخارغه کیت.. آنسە دخی اوچ دورت سنە افامتڭ کافی؛ آرتق اجتهاد ایتوب وانلمغه لزوم یوق. برکتلی بیرده ئلوغ استاذلرغه یولقسەڭ، اصول تدریس وتعلیملرینی کوروب قایتسەڭ بس...» فمەوننک تلطیف وتشویق یوللو نصیحتلرده بولغانلقدین، حضرتنڭ وفاتنی متعاقب عالم جان افندی بخارا سفرینه چیقدی؛ انسی عزیزجان افندی دخی رفاقتنده بولدیغی حالده، ۱۸۷۵ یچی یلینڭ سینتا برنده قزاندن عزیمت ایتدیلر.

عالم‌جان افندی قزانده‌گی تحصیلندن افران وامثالنه نسبتله آرتق فائز لنگان ایدی: هر تورلی ترکی و عربی کتابلری اوقوب آکلی ایدی؛ معروف معقولات فنلرنده معلوماتی بیک کوب بولما. سده، هر چه تفسیر و حدیث کتابلرینک چیتنلرینی ده سهولته مطالعه و فهم فیلا ایدی. وقایع تاریخیه، کتب جغرافیه و معلومات ریاضیه دن دخی فی الجمله آگاه ایدی. خصوصاً مناظره و مدافعه‌ده افتداری مسلم ایدی. فی الواقع، اون اوچ یللق اوقودن منتظم و مکمل مدارسه، عالم‌جان افندی کبی ذکی و مستعد طلبه ایچون ده‌ها زیاده معلومات استحصالی مکن اولسه‌ده، اول زمانده‌گی اصول تدریسه نظراً بو علم‌ده کوب اعتبار قیلنه ایدی. یوقاریده‌گی بعض ایضا حاتن‌ده آکلاشلیغی اوزره، عالم‌جان افندیه فکر تنقید و تجدید قولی ایدی؛ قزان‌ده تحصیلی زماندوق، موجود اصول تدریس‌نک نقایصینی کوروب اصلاحنی اویلامغه باشلامش ایدی: «کتب تواریخ و تراجم احوال بایتاق اوقومدین درس پروگراملری توغرسنده خیلی اویلانیه باشلاغان ایدم. «شرح موافق» و «شرح مقاصد» کبی یحشی فن کتابلری، هدایه و فتح القدير و صحیح بخاری و بیضاوی کبی الوغ دین کتابلری تمام تمام اوقولورغه تیوش کوره ایدم. رسمی درس‌لرنی، رسمی تفتیش و تحقیقلری آرسونه ایدم. بعض حواشی طوغریلرنده‌گی تنقیدم یاشلک برله ادب‌سزک دائره‌سینه کیچکان بولماسه یحشی ایدی.. مدرسه‌ده امثالم برله بولغان مصاحبترلیمده اکثر یا درس اصولی، علم آرتدرو بابلری سویله‌شیمه ایدی. صوگفی یللمده شاه ولی‌الله الدهلوی کبی محقق محدثلرنک اجمالاً ترجمه‌ حاللرین و بعض- لرنک کتابلرین مطالعه ایتمکله مشرف بولغانلقدن فنون متعارفه اوستینه بلاغت، ریاضیات و الهیات فنلرینه رغبتم آرتقانی کبی، قرآن و حدیث بوینجه، و شیخ ابن الیمام مسلک‌نجه دین طانوغه قزغاباشلاغان ایدم.»

«علم کلامگه حوض ایتوگه کوره صرف علوم فلسفیه برله اشتغالی دین و اعتقاد نظرندن آرتق و خوفسزراک طابا ایدم: کلام برله زیا- ده اشتغال عقیده گه تشویش ویردکینه قانع اوله رق، سلف صالحون نڭ کلام برله اشتغالدن منع ایتدکلرینی بیک معقول کوره ایدم... ولهدا ابونصر القورصاوی و شیخ مر جانی نڭ (رحمههما الله) تمسک بالکتاب والسنة خصوصنده گی بابلرینی یاراطقانم یا که آکلاغانم کی کلام بابنده گی تحقیق لرینی ده بیک استجسان فیله ایدم.»

عالم جان حضرتنڭ، بخاریه کیتودن اولده گی افکارینه متعلق اوشبو بر نیچه سطر، مشار الیهک حیات و فعالیت مستقبله سنی، آچق کور- سانکن ایچون، ترجمهء حالنچه غایت اهمیتیلیدر: عالم جان حضرتنڭ اصول تدریسکه متعلق مسلمانکنڭ اصلاحات و تجدید اتنڭ بر قسمی، خصوصا تدریسات دینییه عائد قسمی بو سطرلرده مندر.

حاضرده، «اصول جدید» نام عمومی آستنک یورونله طورغان اصلاحات تدریسیه، چنلقده بر نیچه نوعگه آیریلادر: مثلا اسماعیل بک غاسپرینسکی نڭ صرف تدریسات ابتدائیه گه متعلق اصول جدیدی ایله عالم جان حضرتنڭ تدریسات دینییه ده تصور و تطبیق ایتکن «اصول جدید» ی، اساسجه، فکرجه، غایهجه بر دگلدر. عالم جان حضرتنڭ تدریسات دینییه ده گی اصلاحاتی، اون آلتنجی عصر میلادیک ظهور ایتگان «اصلاحات» حرکت عمومییه سنه تشبیه ایتمک مکندر.

عالم جان حضرتنڭ تدریسات دینییه ده گی تجدیداتی مدارس اسلامیه ده او قوله طورغان منطق، کلام، یعنی اسخالاتیق فلسفه دینییه قدیمیه سنه فارشی اعتراض ایتمک، «کلام برله زیاده اشتغال عقیده گه تشویش ویردکندن، سلف صالحون نڭ کلام برله اشتغالدن منع ایتدکلرن بیک معقول» کورمک، «قرآن وحدیث بوینچه» دین طابیتدیرمه یی اوله طابیتدر. — خلاصه، «اصول جدید» حرکت عمومییه-

سنگ بوشقىنه منطق، كلام وحكمت كىبى علوم عقليه ايله كوب اشتغال- دن عبارت بخارا و آندن مقتبس قشقار چكره قران مدرسه لارى اصولرينه قارشى بر نوع دىنى عكس الحركات ديمك بيله مكنند... واقعا، علوم عقليه ايله، حتى اسخولاستيك علوم عقليه سى ايله كوب شغلنمك، افكار وعقايد دينيه گه خيلى تزلزل بيره چكى، ظاهرا متشرع كورنسه ده، حقيقتده ريبى بولغان كهمسلر آرتدره چاغى طبيعيدر. دانا غربده گى «اصلاحات» حركتى دخى بوندان بر حالگه عكس الحركات اولمق اوزره طوغان ايدى. بو چهله عالم جان حضرتكه منسوب بو اصلاحاتنى تقويه و تاكيد ديندن غيرى بر صورتله تلقى ياقطعيا آكلاماودن ياكه قصدا طرفكيرلك قيلمقدن نشأت ايتددر. عالم جان افندينگ، كنجلك دوره سنده گى احوال روحيه سى دخى اولزمانده تصور ايتكان اصلاحاتنگ نى يولده بولاچاغن بايتاق كور- سانه آادر: «علمنگ عاقبتسز، فائده سز بولماقندىن بىك قورفا ايدم. امام غزالينگ، عملگه مقارن بولماغان علم معتبر دگل، شرعا وعقلا مدوح دگل مضموننگ گى سوزين دائم خاطرلى ايدم. وعلم بوندان بولماسه ايتكان ديواستعاذه فيلا ايدم. يخشى ظن قيلغان آدملىر- دين دعا استاوم اكثر اوشمو باب اچون بولا ايدى..»

عالم جان حضرتده شول كنجلك زمانه سندن اعتبارا، علمگه حصر نفس ايتكان كهمسلرننگ اكثر سىنگ كوريلگان خاصه لىر مشهود بولا باشلا- غان ايدى. لباس و تجملاتقه اهميت بيرماينچه بىك ساده كينونى يا- راطا، آقه سى بولسه، دائم كتابغه صرف فيلا ايدى. بالاسينگ فولنده آقه بولندىرودن بر هيز ليراك بولغان محمد جان افندى ده، بىك كركسنگان كتابلرين آلور اچون عالم جان افندى گه آقه بيروده اكثر توقف قيلماعانلقدىن بخاراغه كيدنچه قدر صاحب

ترجمەنىڭ بىر خېلى كىتابى يىغىلغان ايدى. ملا جامى اوقوغان زمانىدە
استاذى نورعلى خەلق، كىندىسىنە بىر كاپىھە كىتابى ھىدىيە قىلۇپ شۇنى
حفظ ايتىرگە قوشقانلقدىن استاذسىز آنىڭ تىمامىنى حفظ ايلەيۇپ، اوي
ايلە مەدرىسە آراسىدە شۇل مەخفۇز كاپىھەنى تىكرار ايتۇپ يۇرۇر ايدى.
بىر يىرى خاھىرىنە كىلەسە تۇقفى ايتۇپ اوبلاندىر، ايزلاندىر و بۇسۇ-
رتلە اقرانىنىڭ تەجىب و دقتىن جىلب قىلار ايدى..

عالم جان افندى دقت و تفكىر خاھىسى صۇك زمانلردە كۇپ
آرتقان ايدى: اعضاسنىڭ ارادەسىنە تاجىتىنى مەشھەدە قىلۇپ، تىشرىخ
وفىز يولۇجىدان خىرسىز بولغانغە بىك عىجلەنە ايدى. ايدىشلىرى
ايسە، مومى الپىنىڭ بوتەجىنە استىغراب قىلۇپ «مىسكىن، دىوانە
بولا باشلاغان، اعضاسنىڭ حركەتلىنىپنە عىجلەنە» دىلەر ايدى!

عالم جان افندى ورفىئاسى بىزار سفىرىنە قزاندىن چاللىغە قدر
پراخۇد ايلە كىتۇپ آندىن آرى بوگامە آرقلى، اورنبورغە عربەدە
باردىلار. اورنبورغە كىلدىكلرى زمان رمضان اچى ايدى. اورنبورغە بايلرى
ياش ملا ايلە برادىرى عزىز جان افندىنى اظفار مەجلىسلىرىنە كۇپ يۇرتدىلار
اورنبورغەدە ايكىن عالم جان افندى، قارت خىزىرلردىن واسكى مەدرىسلر-
دىن بولغان داملا حسام الدىن ايلەدە اوچراشدى؛ داملا جىنايلرى بىر
باى اوغلىنىڭ چىندىن علم بولۇندە بولۇپنە كمال علم اچۇن بىزار سفىرىن
اختىيار قىلۇپنە عىجلەنگانگە صاحب تىرجىمەنى امتىخان قىلۇپ قارادى:
— بىر شىنىڭ عىنى زمانىدە ايكى مەكاندە اولماسى چاھىزى؟ اگىر
بۇنى تىجۇبىز ايتسەڭ، سىنى يىخشى اوتۇتدىرغان آناڭگە رحمت! ...

—آنامہ رحمتگزنی، بوندای محالکہ تعلیق ایتمہ سگزایدی، تقصیر... —

—کرامت، خارق العادات؟... —

—بلی تقصیر، اونلر خارق العادات.

قارت حضرت بو معقول جوابدن تمام خوشنود فالماغان بولسه
کرك. بزچه بو مکالمده شایان اهمیت نقطه، داملا حسام الدین
خوشنود فالوب فالماوی دکل، بلکه عالم جان حضرتنک، اول زمانلر،
بو کبی مسائله کی نقطه نظریدر.

اورنیورغدن، اورسکی، قزالی، آق مسجد آشالی، ینه عربه
ایله رمضانک صوڭ کونلر نده طاشکنده مواصت ایتدیلر.

عالم جان افندی، آسیای وسطی غه قراندن زور محبت باغلاب
بارغانه، یکی مناظر، یکی حیات آناغره بیک کورکام، بیک سیوملی،
بیک جشی کوردی: طاشکندنک طار، کولا گلی اوراملری، زور
تیره سز یورطلری، اوراملرده، یورط اچلرنده شاریلداپ آغوب
طورغان صولر، شهر اطرفنده کی آغاچلقلر، صارتلرنک یافتی قویاشده
بیک یالتری طورغان صاریلی یشللی یفک چپانلری، حیاتده کی ساده لک
خلقه گی مسافر پرورلک... خلاصه شرفقه مخصوص بولغان بوتون
بومادی ومعنوی صاحب احوال ترجمه نی مقنون ایتدی. تیز اوک اوزیده
برادریده قزان کیوملرینی طاشلاب صارتچه کیوندیلر.

عالم جان افندی طاشکنده اون کون قدر اقامت وعلما
ومشایخدن برقاچ ذات ایله مصاحبت ایتدی. عید فطر نمازینی ده
بو شیرده ادا قیلدی.

اول زمانلر، طاشکنده اهل علم وتصوفدن شیخ احمد القره طاشی
آطلی بر معروف ذات وار ایدی. مشارالیه بعض مصنفلری تنقید
ومؤاخذه ایتوب، علمای ظاهره نک بعضلرینه دیل تیدرگان ایچون هم

مريدلارنى جەننەتتە دىۋانلىق كۆپ كۆرۈنگەن ئىچۈن بەزى ئالىملار كۆپ
 عوام تەرىپىدىن، ضاللىق ۋە پەسەندىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى؛ تەلىماتىلە خەلقنى
 تەرىقەت قىلىشقا ياردەم، ئىلمىي داخىل بولغان كىشىنى ئۆزىگە تايىق قىلىپ،
 دىيارىدىكى. عوامنىڭ بىر قىسمى، شەيخ قارە شامىي، قورقۇن قورقۇن خەلقى
 بىر قىسمى ئىسە ئولىي كرامەن سانايەرق بىك آرتۇق تەبىئەت ۋە ھەممەت
 كورساتە ئىدى. بىخارا ئالىمى رەسمىي مەشائىرىنىڭ ئىكەنلىكىگە خەلق
 شەرىئەت سوزلار تەبىئەت دەۋاسىلە قىلىنەن ھەم ئىكەنلىكىگە كۆپ ئىشەنگەن
 روس ئادەملىرى بولغانغە، غەربىي ئىلمىي «ئىكەنلىكى سەبەبلەر ئىلە» كەشكى
 ئوتتۇرىدىكى. دىۋان شەيخى قوتقارغان ئىدى.

ئالىم جان ئىدى، ئىشەنگەن شەيخ ئامەد قارە شامىي ۋە قەيە
 ۋە مەنەبەئى كۆپ ئىشەنگەن؛ ئانا ئىلمىي، تەنقىد ۋە تەجەددىد فەكرى بولغانغە
 ئىكەن، كورسەسى بىك كەلدى. ئىكەن بىلەن ئىشەنگەن، «شەيخ ئامەدنى
 كورسەتە كەشكى ئاناغە ئىبارە، تەبىئەت بولسا» دىۋان ئالىمى قور-
 قەتقارغان ئىچۈن ئۆزىنى فەلەككە چەتە ئالدى.

ئالىم جان ئىدى ئىشەنگەن بولغانغە، روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ
 خەلق ئىلمى ئىلە، سوغۇش ئىتتەپاقى ۋە قەتلى ئىدى. ئىشەنگەن
 سەرتلەرى خەلقنىڭ روسىيە غەلبە كەلگەنلىكىنى تەخىل قىلالار ئىدى!
 ھەتتە شەھەردە ئاگر روسىيە ئىكەن، يەنى خەلق تەتۈن روسىيەلىرى
 روسىيە، ئوغۇرغانغە قارماي ئىچە ئولتۇرۇپ تەتەك دىگەن بىر شەيە
 تارالغان ئىدى. شۇنىڭ ئىچۈن، قەزەن تەرىپىدىن كەتتەن سوداگر
 ۋە باشقا كەشپەر خەلق قورقۇپ تۇرالىر ئىدى.

ئىشەنگەن، جەزە ۋە سەرتەن ئىشەنگەن قورغانغە كەلدىلەر. بولسا
 راسى بىخارا خەلقى ئىلە روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھەددى ئۆزەندەر.
 كەتتە قورغانغە قەدر، روس غەربەسىلەر، پارىياترۇپقە ئىلە بولسا دە
 بولغان ئۆزى ھەكەت ئولتۇرۇپ ھەركەت ئىتتەك كەتتە بولمايدى: يولچى -

أریمز بوگلمه ده آلمانلری کیمه لی عربنه صاندیلر. خوفندی عربنه
آطالا تورغان، عربنه یاللاب یوللرنده دوام ایتدیلر.

کته قورغاندین صوڭ بتونله ی یڭی بر دنیاغه کرگانلر ایدی.
عربلری، ایکی بیک زور نه گهرمچکه - حضرتنڭ اوز تعیرنچه
- پراخود نه گهرمچی کبی - مندرلگان اوزون، زور کیمه شیکلی
بر نسته ایدی. اوستی تب تیگز بولغانغه یولچیلر پالاسلرینی
کورپه لرینی یابوب، گاه تزلانوب اوطورارق، گاه یاتهرق بارالر
ایدی. عربنه نڭ اوستینه قویاش ویاغموردن محافظه برسپر یاصلغان
ایدی. عربه چی اوزی آطقه آطلانوب عربنه طارنترنه ایدی.

یول، کته قورغاندن بحارغه قدر ایکی یاغی طوت آغاچلری
ایله، تورلی باغ و باغچه لر ایله آفار صولر ایله احاطه ایدلمش یومشاق
قوملق ایدی. هوا یلی ولطیف ایدی. عربنه اوشبو ماطور یولدن
بیک آشقماینچه، سیکره سیکره بارا ایدی. آراده بر، آللرینه آت
آطلانغان، یاخود ایشاککه منگان زور آق چالمالی، صاری چپانلی
صارت کیلوب چغا، سلام بیروب اوزوب کیمه ایدی. آنلری آرزاج
بر منزلگه توشوب پلاو پشروب، چای فابنانوب جال ایتلر ایدی..
مسافرلر بویولنی غایت ذوق و نشائه ایله اوزردیلر.. آنچق چول
ملك آطلی بر قوری ویهسز بیرده امیرنڭ « زکاچیلری » بر آز
اچلرینی پوشوردی: آت آنلانغان، فلچلی ایکی توره آللرینه چنوب
- زکات! دیوب قچردیلر.. ایندی اسلام ملکتنده بولغانغه
هر اشنی شریعت بوینچه فارالا دیوب حسن ظنده بولغان عالم
جان افندی همان فقه مناظره سنه کرشدی: - بزشاگرد، تجار دگل،
بزدن زکات چقمی.. فلان دیوب فاراساده، بوکی نظریاندن شبیه-
سز بیخبر بولغان بخار چیناونیگی: - بز آنی مونی بلمیمز؛ بزگه امیر
قوشقان تیز زکاتکنرنی چغارکوز!.. دیگاچ، جبراً آلورینه محل فالدرماز

ايچون تيز آقچەلار يىن چغاروب قرقدە برين تسليم ايتدىلر.
 نپايت، كنه قورغاندىن چغولر يىنە اوچنچى كوني آخشام وقتندە
 بخاراغە واصل بولوب «نوغاي سراي» يىنە توشدىلر.

۸

بخاراغە يتشولرىنىڭ ايكنچى كونوك، استاذلرى صلاح الدين
 حصرتنىڭ قىزداشى داملا حسن حضرت ايلە كورشوب، مدرسەلردە
 حجرە ازىرگە طوتىدىلر.

بخارانىڭ مدرسەلىرى برنوع پانسیوناتلر ديمكىدر. طلبە
 مدرسەلردە فقط بيتوتت قىلادر. مدرسار اويلارندە، مسجىدلردە
 ومدرسەلرنىڭ درسخانەلرنە تدرىس ايتسەلردە، طلبە بر مدرسنىڭ
 درسنە اوطورە آلىر ايچون، آنىڭ مدرسەسندە بولنمق ايلە مقيد
 دگىلدر. ديمك بوتون بخاراى شريف بر مدرسە عاليەدر، براونىۋ-
 پرستيتىدر؛ بخار علماسينىڭ جميعسى شول مدرسە عاليەنىڭ مدرسار-
 يدر. مدرسە دىنلىگان بنالر ايسە طالب علمنىڭ اقامتنە مخصوص
 حجرەلر ايلە، شول عمومى بخار مدرسەسنىڭ بعض درسخانەلىرى ديمكىدر.
 طلبە، مدرسەدەگى حجرەسنى اجارەگەگنە آلمانچە بوتونلەي
 ساتوب آلورغە مجبوردر. واكتر زماندە، طلبە بىك كوب بولغا-
 نغە حجرە طابىق مشكلدر.

عالم جان افندى و برادرى داملا حسن ايلە برابر بر نيچە
 كون حجرە ايزلىگاندىن صوك نپايت «مير عرب» مدرسەسنىڭ
 فابقا اوستىندەگى بر حجرەسنى ۴۰۰ صوملرغە ساتوب آلدىلر.

تور كىستان فانجى امير قتيبە طرفىدىن سالغان بخارانىڭ ايلىڭ

اسکی اسلام معبدي قارشوسنده گي اوشبو مدرسه گه اصل بانيسي عرب بولغانغه «ميرعرب» آطالمقندر. «ميرعرب» مدرسه سي بخار دارالتعليماتلري آراسنده شرافت وبرکت ايل، معروف اولوب، بزم قزان طرفلري مشاهير علماسندن داملا اسماعيل وشيخ مرجاني حضراتي بخارده بولدقلري زمان اوشبو مدرسه ده افامت ايتمشلردر.

عالم جان افندي، بخارغه موصلتندن برر آطنه اوزغاچده درسکه يوربرگه باشلادی؛ صلاح الدين حضرت، مراجعت ايديله چک مدرسلرني توصيه قيلغانلقدن، استاذ طایمقده مشكلك يوق ایدی. صاحب ترجمه نك بخارده گي استاذلري صلاح الدين حضرتنك فرنداشي داملا حسن صلواة خان. تورسون جان مدرسه سي مدر- سلرندن داملا رئيس عبدالشکور، آخوند داملا اختيارخان اعلم، داملا عيسى مخدوم وساعتساز داملاميرشريف نام ذاتلردر. داملا عبدالشکور دن «ملا جلال»، صوگره اختيارخان حضرتلرندن اصول فقه ملا جلال وادبيات عربيه، ملاميرشريف دن رياضيه واقيه رق درسکه باشلادی. داملا عبدالشکور برقش اوزغاندين صوگرتبه ریا- سندن معزول بولغانغه درس اوقتو حوققني يوغالتدی؛ بوچیتله عالم جان افندي ملا جلالني ده داملا اختيارخان ايله دوام ایتدی.

عالم جان افندي نك بخارده کورگان رسهي وخصوصی درساري شونلردر: علوم شرعيه و حکميه دن، ملا جلال، توضیح، حکمة العين، تفسير بضاوی، فرائض سجاوندي، ادبيات عربيه دن مقدمه جزريه (فن تجويدن)، علم معاني وبيان؛ علوم رياضيه دن، حساب جبر ومقابل، مساحه (خلاصه الحساب - ملاعصه الله شرحی ايله)، علم عقد انامل، هندسه (اوکلیدس) هيئات وجوم (شرح چغميني، زيچ الغ بيك، زيچ جديد محمدشاهي)؛ نهايت علوم طبيعه دن بر آز طب (فانوجه چغميني).

عالم جان افندىنىڭ بخاراى شريفكە زور محبت باغلاپ كىتكەنى
 اولچەدە يازىلغان ايدى. آندە عمر ايتكان مدنچەدە بو محبت
 كىمىمادى؛ دىن، اخلاق و تعليم چىتلىرىدىن بخارە كۆپ كىمچىلكلەر
 كورۇپ، آنلارنى تنقىد و مواخذە ايتسەدە، اسىيى و سىطا اقلېمنىڭ
 شعر و لىفائىتى، اھالىنىڭ استعداد و فطانتى، معىشتەگى سادەلك، علم
 و اھل علمگە ايدىلان تەظيم و حرمت، حاضرگە قدر، مشار الېيھە
 بخارنى سويدىرتەدر: «بخارادە يىدى قش قدر اقامتم اثناسى دنيادە
 ايك لىدتلى معىشتم ايك راحت حىاتم ايدى؛ بخارا خلقىنىڭ خوصا
 شاكردلارنىڭ سادە روشدە معىشتلىرى، آداب انسانيە برلە تادىلرى،
 بتون خلقى اچندە (عوام و سپاھى و اغنيا) علم و اھل علمنىڭ ايك
 قدرلى كورنۇوى مېنى بىك خوشلاندرە، درس و مطالعە بابىندە
 نشاطمى آرتدرا ايدى».

حضرت بخارادە نېچك درس او قوغاننى، نېچك عمر اوزدرغاننى
 نقل ايتكاندە هر سوزىدىن، علم يولىنە مصروف بوچاتنىڭ
 شعر و لىفائىتى آكلانادر: «ياش شاكردلر كىچنىڭ صالحن ھواسندە
 مدرسە صحنە جغوب، چاپلارنى تۇرلۇپ درسلىرىنى تىكراردن بوشاندە
 چىقلىرى زمانلردە، (ساعت ۹ تىرەلرى) مېن يوقلرغە ياتا ايدىم. سحر
 وقتىندە (ساعت اوچ سولرى) فالقوب قومغان شىكلندەگى كچك
 ساماوارمى قىناتوب، چاپىنى حاضرلې ھىمان مطالعەيە كروشە ايدىم.
 طاك آتقاچى يانمىدەغى برادرىمنىڭ برر درسنى طىكلاپ استاذ
 كىيرم سىد اختيارخان حضرتلارنىڭ خانەسىنە يونەلە ايدىم. درس
 شرىكلرم كىلگىچى، ايشك توبىندە، حضرت استاذنىڭ كوز باشلى
 قرآن بلاوتى و مناجاتنى طىكلاپ اولتورر ايدىم. . نە قدر لىدتلى
 ساعتلىرم!»

ھر كون صباح نمازىدىن اول اختيارخان حضرتلىرى تۇضىح، تفسىر

اوقوتە ایدی. عالم جان افندی ایکی سنه بلاغت وملا جلال، اوچ سنه قدر توضیح وقالان بر سنهده تفسیر بیضاوی اوقودی. «استاذ حضورنده عبارە اوقومق شرفی» صاحب ترجمه یه نصیب اولمشدی. درس تمامنده جماعتله صباح نمازی قیلنوردی. عالم جان افندی شرکاسی آراسنده ایگ یاش بولسهده، استاذ حضرتلری مشار الیتی امامته تعیین ایتمشدی. نماز تمامنده طلبه مدرسه لرینه قایتالار ایدی. عالم جان افندیده حجره سنه عودت ایدوب، یگیلگنه آشاغاندین صوگ (بوایرته آشی، اچینه ایکمک تورانغان شیر چایندن عبارت بولا ایدی) قونداشلرینه برردرس کورسانوب ریاضیه اوقورغه کیته ایدی.

اوکلهدن بر ساعت مقدم، غالباً صوگ ینه سید اختیارخان حضرتلرندن ایکنچی درس آله ایدی...

بو ایکنچی درسنى متعاقب. ساعت اوچ تیره لرنده یمک ییلوب، بعده ایکندی نمازی اوقیل، وآنندن صوگ کسب هوا ایچون یوررگه چغیلا ایدی.

تنفس عقبنده اخشام نمازی قیلنوب ساعت طوغزغچه مطالعه برله شغللنگندین صوگ یاطیل، ایدی.

عالم جان افندی بخاراده اوشبو روشچه غایت منتظم عمر اوتکاروب، برده وقتین یوقغه یوغالتمادی. وڈانا بخارده درس ایل، مشغول مدرس وطلبه نڭ حیاتی منتظم اولوب، مشغولیت زمانده، بر برسینه قوناقغه یوروشو، فائده سز مصاحبت ومکالمه لرله وقت

اوتورو يوقدر؛ انچق هفتهده بر دفعه معین زمانده طلبه بیغلوب اویون کولکی ایله کوکل آچوب آرغان دماغکه جال ایتدرمک عادتلی باردر. خلاصه بخارانک درس عالمی ترتیب ونظام چپتندن خیملی مکهلدر. لکن اوتوتولغان مواد واول مادهلرنک صورت تدریسی، یعنی کیراک ابتدائی واعدادی وکرکسه عالی درجهده مکاتب ومدارسنک درسلی، هم شول درسارنک اوقوتو روشلری بیک نقصانلی، غایت آز فائدهلیدر.

صاحب ترجمه بر مدت عمر ایتکاچه بو نقایصنی کوردی: «بخاراده منی ایکی مسئله حیران قیلوب، باشمنی کوب واتا، بوره کمی یاندر ایدی: برچی مسئله ابتدائیهده داخل اوله رق درس ونعلیمده کیچیلکلر. ایکنچسی عامه ناسنی وعظ وتذکیر برله تربیه یوقلمی. «بخارادهغی اوچبوز قدر محلنک اکثرنک مکتب ابتدائی بولدی حالده اصول تربیه ونعلیمنه اهمیت ویرگان کشی هیچ یوق. آرماز یازو طانی طورغان بر آغاینی معلم ایتوب قویالرده، اول برنیده اوگرانه بلماینچه، فقط بیک اوزون بر طایافنی کوتاروب «جمبید! جمبید!» دیه تیک ققروب اوتورا. بیچاره بالا اوگرانلمگان درسنی بلماسه آباغن فلاق آطلی براشکنچه آلتنه قصدروب، آباق طابانینه بیک قاطی اورا.. بو معلم افندینک اصول ادارهسی!

«درس پروغرامی ایسه اوشبودر: باشده تختهغه الفبا یازوب حروف طانوتهلر، سوگره فرآن اوگرتهلر، هم چار کتاب تعبیر ایدیلر، طورغان دین رساله لرن اوقتهلر، نهایت ادبیات فارسیه دن کبار علما کوچکه آکلای طورغان دیوان میرزابیدل، ادبیات ترکیه دن میرعلی شیرنوابی دیواننی اوقوتوب تکمیل مکتب قیلدیرهلر!.. بیک جزئی یازو دخی اوکرتکن بولوب ماطاشسه لرده، بالالر آناردن فائده لنمی.» وسطی اسیا خلقی طبعا ذکی واستعدادلی بولغان حالده مکاتب

ابتدائىيەلەرنىڭ غايىت اصولسىز، ابتدائىيە مەغلەپلەرنىڭ بىك نادان بولۇپ چىلغىنىدىن، بو مەكتەپلەردە اوچ دەرت يىل غەراوتەرگان بالار غالباً بىك آز فائىدەلنە آلار. بو چەتلە بخارا وسائر تىركستان خەلقنىڭ كۈبسى علوم دىنيەدەن خەبرىز، يازودە طائىمى طورغان قرە جاھللەردر. مەلىكت الوغلىرىنىڭ غەلماسنىڭ، ار باب حل وعقدىنىڭ ايسە غەلمنىڭ ھەر مەسلمانغە فەرضلغى، ھەر بىر كەشىنىڭ دىن طائورلق، اوقوب يازارلق مەلوماتقە اشداختياجى مسئلەسنى اويلايدە قاراغانلرى يوقدر! ابتدائىيە تەلىم بو درجەدە اعتبارسىز بولدىفنى كىبى وسطى وعالى تەدرىسات دە ماقطارلق دگىلەر: « باشدە صرف اوقوتماولرى ياكە بىك آز اوقوتولرى، صرفدىن خەبرىز غوگە توشوب، عبارە عربەسەنە تطبىق ايتماينچە تىرجمە ايدىرەك كافيە اوقى باشلاولرى، ودرحال حواشيسى ايله ملا جامى شرحينە كىرئولرى، شا كىردلر ايجون بىك آغر بولادىر. »

« رياضيات هېچ اوگرانلەمى، ادبىيات عربەدەن بىرگە درسە رسماً اوقوتلمەيدىر. لىكن بونلارنىڭ ھەمسندىن آرتق جاى تأسف، تەقىق وتفتىش بىرلە علوم دىنيە اوقولماويدىر: بىوك درس خانەلردە رسماً هېچ دىن درسى يوقدر! تەعطىل كونلرى درس اولەر قى آزاماز «ھىدايە» اوقويشىدە بىك سطحى درجەدەدر. مختصر الوقايە، شرح الوقايە درسلىرى بىزم قىزان وغوارىزم شا كىردلرىسەنە مخصوص كىيدىر. قرآن وحدىث غەلملىرى ايسە هېچ حاجت درسلدن صالەمىيدىر! » بخارا مەدرىسلىرىنىڭ - يعنى وسطى وعالى درسلىر اوقوتغان دۇنلارنىڭ - اكثرى (بوزدە بتمەش حتى سەكسانى) فنا فى الدرس دىورلك درجەدە تەدرىس بىرلە اشتغال، ايدەلەر؛ درس كونلرىندە (ھفتە دە دەرت، بىش كون) هېچ بىر خارىجى اش بىرلە بوانايللىر، كىشىگە يولقمايلەر؛ درسخانەدەن باشقە بىردە بولمايلەر، لىكن خيفكە اوقوتغان درسلىرى

بىك محدود و محصوردر: عرفى دورت بيش كتابنىڭ دىباچەلر بىنى و بعض مبحثلر بىنى گنە اوفوتوب اكتفا ايدەلر و بونلر نى كووب حواشى برلە اوفوتد فلر ندىن تطبيق حواشى، تدقيق عبارات قبيلندن تفتيشلرى شا كردنك بر درجه مطالعەلى و فوۋە مفكرەلى اولماق نە ياردم ايتسەدە، مدرس بولد فلر نە ينە شول مقدار برلە گنە اشتفا - لىگە مجبور بولد فلر ندىن فوۋە مذكورەلر ندىن هېچ قا يوسى كما ينجى استفاده قيلە آلەاى عەرلر نى اونكاروب بېرەر .»

عالم جان حضرت، بخارادە گى اصول و مواد تدريس يەي، عەومىي صور تەدە، بو بلە چە تنفيد ايتدىكى كىبى، تفصيلاتە كر شوب معين درس و كتابلر نى دە آيرو چە مواخذە قىلادر: «ملاجلال درس لرنك آخوند يوسفى حضرتلر نىڭ خانقاھىنى و تئتمە الحواشى و سائر معمول حاشيەلر بىنى بىك سطحى سوزلى طابا ايدم . طلبە نىڭ اول مرتبە گە اير شوب دە فنى - ادبى دگل . . - عبارە عربىە اكللاودە معلمگە و حواشى نىڭ اعانتنە محتاج بولولرى منچە الوغ تأسف ايجاب ايتدە طورغان شيلردن ايدى. تحقيق مضمون ايجون حواشى ياردمى كېرەك بولسە بخارادە محضا تعصباً دستور الدرس ايتلمگان ملا خلخالى حاشيەسى اياڭ مفيد حاشيەدر. يىڭى حواشىدن شيخ مرجانى نكى ايسە همەسندن فائەدە ليدر .

«هدايە درسنى يالگىز «دهيك» (اوندە بر) غرضى ايجون «فصل و باب قىلو» (*) ابلە گنە اكتفا ايتماينچە استعدادلى شا كردلر كە «فتح القدير» حاشيەسى برلە كورسە تىلسە نىمقدر بخشى ايش بولە چق؛

(*) «هدايە» اوفوغان شا كردلر گە سنوى ويريلە طورغان بر يوز درهم مقدارى و فنى (دهيك) بولغان سببلى هدايە امتحاننە فصل و باب باشلر ندىن عبارت درستلاب حاضر لانونى بخارا شا كردلر ي «فصل و باب قىلو» تعبير ايتەلر .

عبارة مضموننى آڭلاماق اچون بو، آخوند يوسى آثارندن آخوند شيخ احتمالاتندن كوب چيئلرله فائده ليراق بوله چق.»

«مدرسلىرنىڭ درسلىرىنه غايىت محب و مقدم اولدغلىرى حالده، اصول و مواد تدرىسيه لرنىڭ بويله نقصانلى بولوين عالم جان افندى ايكي سببكه، اولاهر بر مدرسنىڭ درسى بىك كوب بولوينه، ثابياً استاذلىرىنه بولغان افراط تعصب و تقليدكه، اسناذ ايتهدر: « مينم اويچمه مدرسلىرگه درس كوبلىگى كركنى ايزلىرگه، معلومات آرتدريغه زيان ايتكان كى، اوز استادلىرى اچون آرتقى تعصب و تقليد، ميزان شرع و عقلمدن خارج آداب صافلاو بايتاق كركلى كىتابلرنىڭ تاشلانويينه و كوب فائدهلى بولغان فنلرنىڭ آرادن بتونلاي چغووينه سبب بولغان.»

كوريله دركم عالم جان افندىنىڭ بخارا درس عالمى طوغرىسنده كى مواخذانى غايىت اعتدال اوزره در؛ هم بومواخذهنىڭ مولدى و منشأ تقويهديندر؛ هنوز قزانك ايتكان، صاحب ترجمه ده مشاهده ايتكانمز فكر كه تدرىساتنه اصل مأخذلردن فائده لنوب دين و اخلاقنى قوتلاندرودر. — بخاراده كى مطالعاتنده عينيله دوام ايتمكده.

حاضر كه قدر بخارانىڭ حيات عهوميه و علميه سندن ايشتكانلرم، اوقوغانلرم، بخارا خلقنىڭ علماسنىڭ زهد و تقوا، دها طوغرىسى رسمى بر صوفىلىق كسوهسى آستنده خيلى قونلى بر ربييت، منافع ولدائند پرستك صافلاغاننى آڭلانهدر... بو نوع جمعيتلر اكثرياً محافظه كار مراسم موجوديه غايىت رعائىتكار بولالار. بو نوع جمعيتلرده حسن اخلاق، صاف و حقيقى اعتقاد، قابى ديندارلىق يرينه ظواهر، قىلنشلرغنه قالا... حضرت عيسىنىڭ زمان ظهورنده قدس فارسائىلىرى، لوتريك قاتولبلكه اعتراضنده روما اعيان روحانيهسى بو حالده ايدى. بخارا و آندن علم و اخلاق آلوب قايتقان بزنك روسيه علماسى ميكا

دائىمافارسائىلىرى ورومارو جانلىرىنى خاطرلار تەدر. بويىلەر جمعيت اچىندە
 بر معترض، بر اصلاحچى، بر مجدد ظهور ايتسه، ويل آنڭ حالنه!
 او دىنسىز، او اعتقادسىز، او كافر، او اختلاجى، او مفسد، او مضر،
 اعتبار ايتلەر؛ زمانينه كوره اعدام، نفى، حبس. الخ تولى جزالر
 آنى كوتە.

خاطرلاردر كە بخارانڭ رەسمى و ظاهرى اعتقاداننە اعتراض
 ايتدىكى ايچون ابوالنصر قورساوى حضرتلارى تەكفير اولنوب، قتلە
 محكوم بولغان ايدى! شىخ مرجانى چىنابلىرى، فزان بخارىلرى طرفندن
 رافىلىق، معتزلىكلە اتيام قىلندى! عالم جان حضرت دخى عرفكە،
 قوانين موضوعە كە اعتراض، آنلرنى مواخذه ايتمك چىسارتنك بولغاچدە تيزەك
 تولى اتياملرغە معروض قالدى: «بعض مدرسلر ايله اصلاح
 تدرىس حقنە كى محاوراتم اوزىمە خىلى تهمتلىر يوكلار ايدى:
 ادبىز استادلرغە اخلاصسىز بهتانلر ينى بايتاق ايشىدە ايدم. حتى
 رافىلى ديگانلر دە يوق دكل ايدى.»

آلايدە رەسمى علمدان بولماغان بعض منصف كشىلر، باش
 منقدكە حق بىرەلر ايدى؛ لکن بو نوع جمعيتلر دە اكثر كور يىلدىكى
 اوزرە بواهل انصافى، استقلال و چىسارت فكر و حرەكە ايهسى اولمايىنچە
 اميدسىز بر ذلت و مسكنەت ايله قەمل و اطاعتنى اولى كوروب، صاحب
 عزم اولانلر دە دخى كىسرا مەيد ايدە چك مسكىنك درسلىرى بىرەلر ايدى:
 «بخارانڭ اڭ عقللى و انصافلى فكرلى كشىلرندن صايولا طورغان
 رياضيات معلمى ملا مىر شريف چىسوبكە بو بابدە كىوب سويلر
 ايدم. الله رحمت قىلسون! سوزمىنى آنكلر و بعضاً فكرمە مشاركت
 ايدر ايدى. ولکن بو سوزلرنى سويللاودە فائىدە يوق، فقط
 باشكىنى و اتاسك؛ بوشقە دماغكىنى آريتمە! دىيور ايدى.»

بخاراندرىسانتندە، دىن و اخلاق نقتە نظرندن بولغان نقاىصنك

نتیجەسىنى شۇيە خىلاصايتەك مەكىندىر: اخلاق حسنه و اعتقادات قىلبەدىن زىيادە مەراسىم و ظوھەر كە اھمىيەت بېرۇپ بىر نۇع تەعصب مۇھافىزەكارانە ساقلامقى. بخارا تەربىيەسىلە، مەع التأسفى بىزنىڭ خىلق آراسىندە شايە بولغان، شەرىعى جەھەتتە، سۇفىيلىكلە قاپلانغان رەھمەتلىك، خۇنۇر بىزنىڭ، عبادات ظاھىرىيەنىڭ اڭ كۆچۈك تەقەتتە بىلە فۇق العادە دىقتە ايدىلانغان حالدە، اغلاقى، قىلبى كىبائىردىن قاچىنما... الخ ھەپ بو اساسنىڭ نىتايچىدىر.

لىكىن بخارا تەربىيەسىنىڭ طۇغىدىرىدىغى نىقايسى اخلاقىيەسىلە بىر بىر اول تەربىيەدىن چەققان نىتايچ سىياسىيە واجتەمەيەدە شايان تەدقىقىدىر. ا كثرىتە بخارا تەربىيەسىلە، پىروردە بولغان اسىيائى و سۇطى و آور و پاي روسىيە مۇسلمانلىرىنىڭ بو كۈنگى احوال اجتەمەيە و سىياسىيەرى كوز اوكنە كىتىرسە، بو نىتايچنىڭ نىدىن عبارت اولدىغى آنىق آڭلاشپىلور...

واقىئاً بو جەمەيەتلەردە دىن اخلاقىنىڭ كىمچىلىگىدىن مۇتلەق بىر نۇع مادىلىك، مۇناپەق شەخسىيەگە پىرسىتىش و بونلارنىڭ ياردىمى ايلە بايتاق قونلى بىر تىجارەت وار. لىكىن شۇلغىنە.. ھنر، مەرىفەت، صناعت ھىچ بوق. تىجارەتتە زىمانەنىڭ ايجاب ايتىدىرىگى دىر جەدە علم و مەرىفەت ايلە قوتلىندىرىلمەگەنكە، باشقە جەمەتلەر نىكە نىسبەتە كۆپ توبان زىمان اوزغان سايىندە توبانلىنە .

بخارا دىرسلىرى، بخارا تەربىيەسى ھازىرقى زىماننىڭ اخلاقى حسنه، نەدە مەشىقتە مادىيە اچقون بىتراك و فائىدەلى دىگلىر.

مىدرىسلەر نىقىدىر مۇقىم بولسە بولسۇن، شاكر دىلنىقىدىر طرىشسە طرىشسۇن، مۇاد تەدرىسىيە فائىدەسىز بولغاچ بوتون بو مۇساعى يوققە كىتەدىر: كۆپ زىكا، كۆپ ھەر، كۆپ سەقى، كۆپ آچقە ھەر بولادىر. ھازىردە، بخارا مىدرىسلەرى علمىيەنە مۇناظرات دىنەگە مۇخسۇس بىر ھەممى مۇتەرىدە دىن اسلامىنى مۇدافە ايتەك، نەدە بىر مۇشەر

صنایعده بر محصولزکا کورستمک، نهده بین الملل بازار تجارندهسودا
ایته آلمق ممکن دگلدر!

منصف اولمالی یز، بخار درسلری، بخار تربیهسی، یاقین زمانغه
قدر، روسیه مسلمانلرینک محافظه دین و ملتینه کوب خدمت ایتدی؛
بو طوغری! لکن، بوندن آری اوخدمتی ایته آلماسیده محالدر؛
زیرا، دین و ملیت، هنوز سویلنگان قونلر ایله آچق محافظه ایته آلادر.

۱۰

عالم جان حضرتنی بخاراده حیران ایتوب باشنی وانتقان مسئله
لردن ایکنچیمسی، امام و مدرس لرینک عوامغه هیچ التفات قیله ایوب،
آنلرغه اصلا وعظ ونصیحت ایتماوچیلک لری در: «بخاراعوامنک
مکتبدن چیققان دین صوڭ، دین و اخلاق خصوصنک ایشتنکلری فقط
«مداح» سوز لر یکنه در! مداحلر، آزماز بازو طانیغانغه چاپخانه،
بازار وسائر مجمع ناس اولان محللرده حکایه وقصه سویلاب آچقه
جیوچی برنوع تلاجیلر در. بونلر خلقنک رغبتین جلب ایدر
ایچون بدعت اعتقاد لرگه، اصلسز عبادت لرگه مفضی سوز لردن
اصلا طارتنمازلر. مداحلرنک ایچنده بعضی آکلی و دینی کشیلر
بولغالاسه ده، اکثریسی علمسز، تربیهسز، حالی مجهول، اعتقاد
وعملی بوزوق، سامعلرنی توری خرافاتغه اوند اوچی جاهل لردر.

«اگر شوندا این مجمعلرده اصلی موعظه لار سویلر ایچون
علمادن آدم لر تعیین ایدیلسه و مسجد آدم لری نه ده - اکثری عربی
دن بهره سز بولغانغه، فارسی کتابلرندن بولسه ده وعظ سویلاو
بیورولسه، نی قدر کورکام وفائده لی اش بولور ایدی..»

صاحب ترجمه، بخارا علما و كبراسنڭ عوامغه اهميت بېروب
 تعليم و تربيەسنە طر شماغانلغنى تىنقىد ايدىرگن، اوز ملىكتى، قزان
 وجواری خاطرینە كىلگن سارتین، ايكیسنى مقایسه گە كرىشه در:
 «بزنڭ قزان و بىلغار ملىكتەزده اكثر اماملرنڭ وعظ و ندىكر خد-
 متلرى، خلق ايچون فائىلى و تاثيرلى بر عادت شريفه در. بو عادت
 سايه سنده بزنڭ عوامز بخارا و توركستان عوامينه كوره، خيلى
 آرتىق معرفتلى در.. بخاراده علما فقط درس ايله اشتغال ايدوب،
 اكثرىسى جاهل اولان-چونكه علما اماملقه تنزل ايتتى!-اماملر
 ايسه فقط سورى نماز خدمتى برله گنه يوانالر.. مدرسلرنڭ عوام
 ايله هيچ مناسبتى يوقدر، عوامغه هيچ تاثير ايتمايلر. بو جهتل اول
 طرفلر عوامى غايت جاهل قالغان، (اوقو يازو بيلوچى يوزگه اون
 كشى يا بار يا يوق؛ بزنڭ طرفلرده ايسه تقريباً $\frac{50}{100}$ نسبتتە
 عوام يازو طائيدر.) وهر براوزى كى نادان فقط متصنع آدمەن
 ايشتكان باطل سوزلرگه اعتقاد ايتوچان بولغان!.. قادين قزنى
 اوقتو ايسه بخارده هيچ يوق ديهرلىكدر. بو قادينلر عمل ياغنىكده
 بىك توبنده درلر. اول طرف قادينلرنڭ آزيغنه نماز قيله در! بخارا
 و توركستان قادينلرنڭ كوبسى دينندن بىك آز خبرداردر! حالبوكه
 بزم قزان وجوارنده، امام قادينلرى اولان استاذبىكه لريمز نڭ
 همتى برله، قادين، قزاريمن نڭ برخيليسى دين طائى، اوقو يازو
 بله و علمى ايله عملده ايتدر.»

عالم جان حضرتنڭ بخارا و توركستان حقنە يازدقلى توركيه و عرب-
 بستان حقنە دخى طوغرىدر، طننده يم: توركيه و عربستانده
 علما و كبرا عوامەن تمام آيرىلغان؛ عوام آراسنده بولغان اماملر،
 اكثرىتل غايت معرفتسىز و همتسىز آدملر بولغانغه، نى دين، نى

اخلاق، فی معیشت خصوصاً در نه هیچ بر فائز لری تیمایدر: اناطول ایگنچیسى، بدوی عرب، مصر فلاحی دین و معرفت یاغندن، قران جواری موزیقلرنندن توبان حالدر.. مسجد اماملری وظیفه دینه ومدنیهلرنندن، بویاقلرده تمام خبرسزدرلر. استاذبیکهلر، عوام بالاسین اوقتوچی امام قادیلرنندن عبارت بوفائدهلی صنف ایسه، تورکلر آراسندهده، عربلر آراسندهده یوق. قرانندن هجرت اینکان برنیچه تاتار استاذبیکهسینک، مدینه منورهده، تورک پاشا وتورهلری فیزلرینه معلمهک ایتدیکی مشهوردر!.. عثمانلی حکومتک رسمی صورتده تعیین ایتدیکی ابتدائیه وسائره معلم وهعلمه لری ده هنوز آوول خلقی آراسینه بیک آز تاثیر ایته آلالر.

بخارانک ضیالی خلقی بوبابده بر آز همت کورستسه یخشی نتیجهلر امیدلدر؛ زیرا بخارا وتورکستان خلقی علم آلور ایچون ایکن مساعلی برطوپراقدر: «بخارا وتورکستان خلقی غایت استعداد دل، هر نرسه گه ایافتلی، هم انقلاب وترقیمنی سویوچاندر.. بو خلقده، قوه خیالیه واحتماسات شاعرانه زیادهدر؛ ذوق ونشاطنی سویهلر. اوگراتیلگان اشنی موفقیت برلر ایشلیلر؛ اوزلرینه مخصوص صنعته مهارت کورستهلر؛ نچارنده آلدایلر، لیکن آلدای نیلر... بونک اوستنه جملهسنده علمنی احترام، عامای تعظیم عادت حسنهسی قوتلدر: مدرسلرنی، طلبهنی، مشایخنی بیک حرمتایلر..» «.. بوخاقتی آزغه تنبیه ایتوچی، فوزغالتوچی بولسه، بیک تیز ترقی ایتلرلر ایدی؛ باری کورمگاندین، ایشتمگاندین گنه، اوزبلکیلرندن آرتیق نرسه یوق زعمنده بولوب ترقیدن طوقتا لوب طورالر.. خلاصه طبیعی استعداد و ذکادن عبارت قوراللری بیک مکمل یالکوز استعمالنی بیلمایلر، و آنی کورستوچی ده هنوز ظیور ایتکانی یوق..»

عالم جان حضرتنڭ جارا خلقنڭ ذكا واستعدادى حقتىنى مشاهستنه وآنارغه مستند مطالعاتنه تماماً اشتراك ايتمك كوچدر. وانعا تقليد، تكامل وترقىنڭ ايڭ قوتلى مسببلرندن ايسهده، كشف و اختراعده يوق دگلدر. بوقدر ذكى ومستعد اسيلى وسطى خلقى، خارجدن بر منبهنڭ كيلووينى كوتوب يوفلاياچقنه، اوز ايجلرندن بعضلرى ايندى اويانوب اطرافنى كورملى دگلميدى؟ .. حتى بعض منبهدره بولماديهيكان صوك؟ .. روس طوپلرينڭ طاوشى، روس سالدانلرينڭ سونگوسى، قزاقلرنڭ قامچيسى، شافتى يوقى قاچزوي شيلردن دگلميكان؟ ..

۱۱

صاحب ترجمه نڭ جازايه كيتكانچى بيله دين، اخلاق ودرس خصوصلرنده بر خيلى افكارى، اوزينه مخصوص بر مسلكى اولدغىنى كورمشدك. خاراده افكارى كيڭايدى، هم دريناندى: عالم جان افندى درسلرندنده فائده لنىمشدى، لكن ايڭ كوب استفادسى درس وحياتى حقتده كوب اويلاوندن، على الخصوص تنقيد وموا:نده طريقتچه اويلاوندن بولغاندر(*) . جازادن عودتى زمانلرنده، عالم جان حضرتنڭ تقويه دين، نشر اخلاق واصول تدريس طوغريلرنده گى افكارى تماماً تقرر ايتكان، يعنى مسلكى كماله ايرشكان ديهرگه ممكندر.

مدينلر عنندنه، بر بزنن آيرلماسى ممكن اولمايان حيات اجتماعيه نڭ بو اوچ مهم مسئلهسى حقتده، عالم جان حضرتنڭ مسلكى خلاصهسى شوقدر:

(*) بو بابلرده گى افكار تنقيديهسى، حاضركنه اجمالاً ذكر اولندى.

دین اسلام سعادت دارینه کفیلدر؛ آنسز نه دنیاده، نه آخرته سعادت ابرشیلماز. لکن دینی آتیق آکلالمالی، قرآنی بلمالی، اللهنی طانیمالی: «هر مسئله دینی نیوشلی روشچه، اصلی، دلیلی برله آکلالمالی، بناء علیه تفسیر، حدیث، اصول فقه فنلرینی تحقیق برله اوقومالی؛ — جاهلانه تقلید برله اکتفا ایتمک دین طانوده عفو ایدلمزک بر مساهلهدر.»

حقیقی حسن اخلاق، اخلاق محمدیهدر. بناء علیه اتقا، عملگه مقارن علم، عبادت حقیقیه، «وطنک، ابنای ملتک سعادتته خدمت بنده ایچون کالوغ سعادتدر.» — فقط ظاهری صوفیاتی، کشینک اوزینه، هم خلقه فائده سی بولغان عملسز و نتیجه سز علم بیودهدر؛ بولردن فاچهمالی. حضرتک بو ایکی اساسی فکرینی ظنمزچه تقلید و کورنیشدن اجتناب برله آکلاب، اوشانوب، چنلاب اشلاو دیو، اجمال مکندر. اصول ندریسده گی فکریده بو اساس دینی و اخلاقیسندن نشأت ایتهدر: «تعلیم ابتدائیده، بالارغه مطلقا اوقوتقان نرسه نی بلدروب آکلالتوب اوقوتو نیوش.» بو جیتله، عالم جان افندی تورکینی تمام اوقورغه، آکلارغه، بازارغه اقتدار حاصل ایتودن ئلک عربچه و فارسیچه اوقمغه فارشیدر؛ ذهنک آکلالمق ملکه سنی آچدیغی قوتلندر دیک ایچون، مشار الیه ابتدائیه لردن اعتباراً ریا-ضیانک یگیل قسه مینی اوقوتوق طرفلیسیدر.

آکلالمق، هم عملی استفاده ایته آلمق قواعد معینه اوزرینه تطبیقات اجراسیله آتیق ممکن بولغانلقدن، لسان تحصیلنده، مثلا صرف ونحو عربی اوقوتلما سنده، شرح وحواشی مناقشه سیله وقت کیچرماینچه، بالعکس لسان اوزرنده تطبیقات یاصاتلاماسی یاغندهدر: «نخودن کوب کتابلر، حتی ملا جامینی تمام اوقوب و تکرار اوقوبه عبارت اونی بیامگان، نیوشای اورنده قواعد نخوبانی اعمال ایته آلمان،

قسقهسى غنه، فن بر له غايه سيني اويلاماي اشتغال قيلغان كىسنىلەر، اصولسىز، بصيرتسىز آدملىرىدۇر...» - بۇ قىرغاق، واقعاغۇر بىدە كۇبدىن بىرلى مانتىش بولغان افكار معاومەدن بولسىدە، بزم طرفلر ايجون يىكىدر: معلم ومدرسلر مانتىش بارچەسى، علملە عمل مىثلا علم بيان و بديع ايسلە ارچە سويلالو ياكە يازا آلو آراسندە هيچ بر لزوم ومناسبت كورمگانلىرى بر زماندە اويلانوب سويلنمشدر.

تدرىسات وسطىمەزىدە اساس اولان علم منطق حقتدە دغى حضرتنىڭ افكارى، عملسىز، فائىدەسىز علمە طرفدار بولماودن هم قيلنشقە دشمانلىقدىن چقادىر: «حكما-حكماى اسلامىه-آراسندە منطق الك اوقورغە تىوشىمى ياكە رياضياتىمى؟- دىگان اختلاف بولسىدە، ملا جلال دوانىنىڭ «لوامع الاشراق» نام حكمت عمليە كىتابىدە نقل ونرچىنە كورە حكيم اسلام ابوعلى مسكويهنىڭ تقدىم رياضى على المنطق تىوشلى دىدىكى مىكادە بىك معقول كوريلە ايدى. فى الواقع، مىلكتمىز شاكر دىرىنىڭ تحصيل يقىن وحكمت شوقىنە كورە صناعت جدل ومناظرە هوسلىرى غالب بولمى، الك درجەدە رياضيات اوقولماودن، يعنى منطقنىڭ معين بر عمل مادىگە مقارن اولماوندن نشأت قيلدردىر...» - حضرتنىڭ بۇ سوزلر نىدىن، صميمىتكە، عمل گەنە درجەلدە محب، جاهلانە ادعا كارتقىغە نە درجەلدە خصم بولغانى آچق كورىنەدر.

كبراك بخار كىرا كىسە قران وجوارى مدرسلر نىدە، علوم طبيعىه اصلا اوقوتولماسەدە، عالم جان افندى، آنلرنىڭ اوگرانلمەسنى حاجتلى طابادر: «طبيعياتنىڭ تجربە ونقتىش برلە قرارلىغان مسائلى، قدرت الپهگە نظردن عبارت بولدىغى اوچون دىنى فائىدە و بىردكى كىبى دىناوى فائىدەسىدە كوبىدر...» - حضرتنىڭ دائىم فائىدە فكرينى تكرر يتوى، آناردە بر نوع منفعتمورلىك-اوتىلتارىستلىك-بولووين ظن ايتدىرسەدە، بو، اسلامنىڭ حدود دىنىيە واخلاقيەسىلە تىدبىد ايتلىگان

بر درجه‌ده‌در؛ ذاتا اسلام اوتیلیتاریستلکه خلاف دگلدر...
 عالم‌جان افندی‌نک، علوم عالییه حقنده‌گی فکریده، اولگیلیری
 ایله قویا مربوطدر. بر طرفدن، فوائد دینییه واخلاقیه‌سنه مبنی اصل
 دینی کتابلرنی تدقیق، تحقیق قیلماق؛—ایکنچی طرفدن فلسفه‌والهیاتی
 فقط معرفت حق ایچون اوگرانمک: «آلهیات و فلسفه صاحبنی
 مادیلکدن چغاروب، روحانیته‌که اقرار و اعتقادینی موجب و مقوی
 بولدقندن زیاده لازمدر. فقط بو فنده تصنیف ایله کیلگان آثار
 —آثار حاضره شرقیه — اکثری جدلی بولدقندن غایه فنگه خیلی
 یراق توشکانلر؛ فلسفه تحصیلنی صرف جدل کسبنه آله‌اشدرغانلر.
 چن فنگه موافق کتاب یوقلغی کوب نشاطلرنی سوندرگان، و بعض
 کهمه‌لرنک ضرورنی استجاب درجه‌سنده کورولرینه یول
 آچقان..» — دیه‌مک تحصیل فلسفه جدل ایچون اولما یوب محض معرفت
 حق‌گه خادم اولمالیدر؛ حق ایسه، عالم‌جان حضرت عننده دین
 اسلام و اخلاق اسلامدر.

صاحب ترجمه، عملسز علمنی فائده‌سز عد ایتمک‌اندین اوشبو
 افکارینی حیاتنده تطبیق قیلمه‌یی ایڭ مهم وظیفه‌سی بلوردی: «بنده
 ایچون ایڭ الوغ سعادت و طنبینه خدمت ایتو، و ابناء ملت‌نک سعادتنه
 یاردم ایتو بولغانلقدن، علمله ملت‌داشلمنی فائده‌لندرمک خیالی منی
 شوقلندره، و اویلاغان صاین نشاطمی آرنده ایدی؛ الله‌نک تانار
 دیگان بنده‌لرینی علم و دین یولنچه اویغانام، کیرا کلرینی آکلانام،
 و بویله‌چه مسعود ایتم و شول خدمت شرافتنک الله‌نک رضالقنی تابوب
 سعادت ابدیه‌گه ابروشام، امیدمی منده بیک قوتلی ایدی. طبیعی
 منم بو امیدمنی باشلکم، تجربه‌سزلیکم، قوتله‌گاندر...»

تاریخده کورله‌درکه هر توری اصلاحات و تجدیدات افکار‌نک
 سچولتلی نشری اکثریا شردپرست و محافظکار کهمه‌لرنک مجمعی

بولغان معروف وزور شهرلردن بيگراك صاف و قيرراق يرلرده
 مكن بولادر. عالم جان افنديده اصلاحاتنى، قزانده باشلارغه طارتنه
 ايدى؛ «اميدمنك حصوليچون قزان كېي بيوك و آتاقلى علماسى
 كوب بيرنى موافق كورماي ايدم؛ چيتراك بيرنى، مثلا اوفيا
 اطرافنى — مسلمانى كوب، خلقى تربيه گه استعدادلى بولغانغه — امام
 و مدرس بولور ايچون آرتقراق طابا ايدم.» — لکن بالاخره
 كوريله چكدر كه حضرت، طوغريچه قزانغه اورنلاشدى؛ هم
 ثبات و فعاليتى سايه سنده موانعك كوبسنه غالب چقىدى.
 عالم جان افندى، برحملكه اورنلاشقانچده تعقيب ايتمه چكى عملى
 پروگرامنى، شول زماندوق خلاصه تعين ايتوب قويغان ايدى:
 «ابتداء صبيان برله عوامنى تربيه و اصلاحدن اش باشلاب سوكره
 بتدريج علوم عربيه و دينيه نى كيركلى روشچه وقتو و بلندرو؛ شول
 ائزاده طلبه و سائر خلقنك بصيرتلىرىنى آرتدردلى قدر فنون حكيمه دن
 — رياضيه، طبيعیه و حكيمه — اگاهلىق بېرو؛ تاريخ اسلام و سيرنبى
 و تراجم سلفنى نصب العین ايدوب دين و اخلاق چيترنچه آنلرنى
 مدار حرکت و مناط تعیش قىلو».

عالم جان افندى، بالالار تعليم و تربيه سنه دقتى درجه سنده، بلكه
 دهاده آرتقراق بيوكلرنك تربيه و اصلاحنه طريشمق بولا ايدى: «بيوكلرنى
 اخلاق و دىانت يوللرينه سوق ايتو، حيات و مافيهالرينى منافع ملت
 و مصالح وطن ايچون صرف قىلولرنده ترغيب ايتو قىلمده مركز ايدى.»
 صوگ زمانلرده، محال اسلاميه ده بونونلای اونوتيلغان بو مهم مسئله نى،
 عالم جان افنديگه، تركستان عوامنك شدت جهلى ايسكرتدى؛ محاكمت
 نظريه برلن مقصودى قوت طابدى: «رسول الله (صلى الله عليه وسلم)
 و سائر انبيا (عليهم السلام) نك تعليم و نصايحلىرى الوغ كشيلىردن، بالفعل
 تكاليفى شرعيه و نوااميس عقليه برله مكلف بولغان بالغلردن باشلانغان؛
 زيرا نصايح قبول ايتوچى، فائدك و ضررى چنلاب آكل اوچى،

علمنی کرکسنب بلوچی، تعلیمنی تقدیر اینوچی، البتہ عذلی ایرشکان، بالالقی هوسندن، یاشلک هواسندن کیچکن کشیلر در. بوندن باشقہ بیوک آدم لر گه صلاح فکری و چین دیانت و حہیت غبرتی ویرلماسہ مدرسہ لر گه و مکتبلر گه مادی و معنوی اصلاح کر تمک بک آغیر بولمقی طبیعیدر. « بیوکلر نی اوکر تمک مطلبینہ ایرشیر ایچون محل سنک » ہفتہ دہ بر ایکی کون مجاس یاصاب وار طاقتی برلہ اشتغال و اجتہاد ایتمکچی بولا » ایدی.

و بوعملی پروگرام، بر آزیوفاریک تفصیل ایتلگان دینگہ، تریبہ گه و اخلاقہ متعلق افکار ایلہ ایضاح فیلنغان تقدیرده روحانی معلم و مدرس۔ لر یمنزنگ کو بسینہ دستور الحکرت اولہ بلور.

۱۲

صاحب ترجمہ بخارده ایکن، مستقبلدہ گی خدمات تدریس سہمی ایچون بویلہ مکمل بر مسلک حاضر لر گه موفق اولدغی کبی، حسیات دینہ ننگ اہمیتلی تجلیاتندن اولان تصوف ایلہ اشتغال گہدہ وقت طابدی. لکن، شایان دفتدرکہ حضرتدہ تصوف فکریدہ، تدریس و دہا عہومی ایتکاندہ ملتنہ خدمت آرزوسندن تولد ایتدی!

حقیقی تصوف ننگ منشائی اکثر یا تعمیق فلسفہ در؛ نفس ناطقہ اصول و قواعد ایلہ حقی بولمقدن عاجز قہ لانیچہ بلا واسطہ کشف ایتمک سوداسینہ توشار؛ ---- بو تصوفدر. حضرت، بویولدن بارمادی؛ اول علم ننگ اوزینہ، ہم ملتد شریبہ نافع اولماسی ایچون ایزلیر ایکن، تصوفقہ ایرشدی: عالم جان افندی، اولدن بیرلی نتیجہ سز، فائسز بلسکیدن قاچنہ ایدی. بعض کبار علماننگ، بعض معروف مدرسہ لر ننگ، ناتار جمعیتنہ فائدہ تیدرہ آماغانلقینی کوروب اوزیننگ عالمی ہم سعیدک شویلہ بیہودہ کیمتد سین دیہ بیک فورفا ایدی. علم ننگ نفعی ایسہ آ نارغہ صاحب ننگ

مذہبی، متشرع، اخلاق محمدیہ ایل، متخاق اواماسنہ مشروط کہی کورندی اوقوغانی تراجم احوال کتابارندن، ایشتکانی قصہ اردن، نہایت یولقغانی بعض ذوانندن، اوشبو اوصافنک بالخاصہ اهل تصوفہ موجود ایسکانین استخراج ایتدی. خلاصہ عالم جان حضرتنک طریقته سلوکنده، اوزینہ ہم خلفه نافع اواق کہی بر فکر عملی وار، دیمکدر.

صوفیہ ایلہ مناسبتی، هنوز قزانده ایکان باشلامش ایدی: «قزانده وقتندہ اوق آز آز تصوف کتابلرینی مطالعه ایتکالدم. غزالینک «احیاء» سنی، ملا جامی نک «نقعات الانس» ترجمہ سنی ومحی الدین العربی نک بعض آثارینی سویوب اوقی ایدم. ایشانلردن قورصاوی ملا حسن بن حمیدنی محلہ مزده قوناق بولغان اثناسنده کورکلاب حرکات واطوارینہ باقوب استحسان ایدہ ایدم. استادم صلاح الدین حضرت خدمتندہ اقامت ایدرکن بوری ناحیہ سنده حسن (أسن) ایلندہ متوطن ملاشہاب الدین ایشان نک استاذمنی زیارتی اثناسنده قولین اوبب خیر دعاسین صوری ایدم. خلاصہ اول زمانلردوق منم قلبہ اهل تصوف سیوکلی ومسلمانلرنک بخشیراق دیو اورنلاشقان ایدی؛ ایشانلر توغریسندہ مکروه نظرلی، اوزون سوزلی کمسہلرنی حقسز کوره ایدم، وغالبنی تعصبلی وحسدلی طابا ایدم.»

اسکیدنیبرلی فکر تصوفنک اشک شایع بولغانی اسیای وسطی ده اقامتی اثناسنک، عالم جان افندی اهل طریقت و تصوف ایلہ دھا آرتیق فاناشدی. طاشکنددن اوزغانی زمان شیخ قرہ طاشینی کورمہ ممکن منحصلاً تأسفی یازیلغان ایدی. بخارده ایکان بر خیلی تصوف کتابلری اوقودی، مشایخ طریقتنی زیارت ایتکالادی؛ حتی بر شیخکہ قولده بیردی: «امام غزالینک منقذ من الضلال رسالہ سنی یازدروب آلدیم، اوقوب چیتدم. مشارالینک رسول الله (صلی الله علیه وسلم) یولینہ

اڭ موافق يول صوفيه يولى، نجات اچون اڭ اميدلى ايش تصوف مضمونداغى سوزلرى مكا بىك اورناشدى. اوز حقمده شول يولنى تېوشلى كوردىم: اول بولدىن، خلقم هم اوزم اچون كوب فائىلر اميد ايتىم...

عالم جان افندينىڭ پىرى مشايخ معروفەدن شىخ خليفە حسين رحمە اللەنىڭ خىلفاسىدىن حاجى ساقى بىكىدى (قرە كولى) جنابلرىدىر. بو ذات حضرتنىڭ ائىسابىدىن آز مدت اوتكاچدە وفات بولسىدە صاحب ترجمە بر خىلى استفادە ايتوب قالدى: «شول آز مدتە اوزم بولغان بالقاولق علاوه سىنە درس اشتغالم كويلىگى سىبىلى مدتىنە كورەدە استفادە قىلە آلامدىم؛ اكن حضرت پىرنىڭ فى الجملە سىرتىنە كوز سالمىم: امام غزالىنىڭ منقذە ايتكان سوزىنى بالتجرىبە تصدىق ايتىم. شىخ فى نفسە بىك سادە كىومدە، يەك وايچەمكى غايىت بىسىط و نكلفسىز، تلىد اچون كىگان و بىگان نرسەسى اصلا يوق دىورلك، بار ھىتى خلقنى يۇشلىقغە دلالت قىلۇدە، و بولغان نرسەسىنى فقراغە و مسافرگە صرف ايتۇدە، رسول اللەدن (صلى اللە عليە وسلم) ثابت بولغان فعل و سنتنى شىدتلە رعايە قىلۇب مخالف سنت بولغان اشدىن ساقلانۇدە ايدى. مريدلرى – البتە طرىقتىن استفادە ايتكانلرى و طرىقتىڭ قواعد و اصولىنى محافظە قىلغانلرى – كىلك بارچەسى بر توغمە قىرنداش كىبى آرالارندە شىدە محبت و تعاون حكىم ايتىمكە ايدى: بر سىنىڭ شادلىقىنە ھەمەسى شادلانالار، قايفوسىنە بارچەسى قايفورالار، اول قايفودىن قوتولور اچون اجتپادلربنى صرف ايتلار، و الحاصل رسول اللەنىڭ (صلى اللە عليە وسلم) واصحابنىڭ (رضى اللە عنھم) سىرتلرنى و تراجم احوالارىنىڭ اوقۇغان اخلاقىن بايتاق نوموئە اوشبو طائىفەدە كوردىم، ھەمە طائىفەدن بولنلرىنى سىرە مسنونە گە و اخلاق مشر و عەگە اقرب و اوفىق تاپىم. بو بابدە اوزم فعلى استفادە ايدە آلاماسامدە اوشبو

اعتقاد و تجربه‌نی حاصل ایتدکمدن و بعض طائفه علماء کورلگان کبی انکار اهل تصوف و اهل طریقه‌نی حیز خطاده بلکه معرض خطر و خوفه ایدکنی آنیقلادغمدن بیک متشکر اولدم .

طریقتکه انتساب، حضرتکه علمناڭ نافع اولماسیچون خیلی اطمنان بیردی: «طریقتکه کرگاچ عبادتدن تاندزم آرته باشلادی.» شیخ بیکندی نڭ وفاتندن سوڭره، عالم جان افندی آنڭ خلفاسندن ملا عیسی بن ملا نیاز محمدالبلی المفتی حضرتلرینه مصاحب اولوب حلقه ذکرلرندن فائده لندی. مشار الیه کبار علمادن بولدیغی حاله شیخ سانی حضرتلرینه خدمت قیلوب اجازت آلفان و سجاده نشین طریقت بولغان فاضل و ممتقی بر ذات ایدی.

۱۳

صاحب ترجمه، اوائل تحصیلنده اکمال علم ایچون بخاراسفریله- کنه اکتفا ایتماینچه هند، حجاز و مصرغه دخی باروب، علم یولنه سلفی صالحون کبی فات فات سفرلر ایئرک، کوب استاذ و مشایخنی کورب استفاده سوڭنده غنه وطننه فایتوب خدمتکه کرشورگه دیو قرارلشدرفغان بولسه ده، قرارینی تماما اجرا ایته آلمادی؛ ابوینی، اوغللرینڭ صحتجه بیک قوی بوماغانینی ایشتوب قزانغه چاقردیلر. بو جهتله عالم جان افندی ۱۲۹۹ سنه هجریه سینڭ (میلادی ۱۸۸۲) غره رجبنه فرنداشی صالح جان افندی ایله برابر (*) مملکتنه عودت ایتمک اوزره بخاردن چتدی.

(*) عالم جان افندی ایله بخارغه بارغان برادری عزیزجان افندی آلتی قش قدر اقامتدن سوڭ عسکرلک اشی ایچون بر سنه اوّل قزانغه فایتقان ایدی. ایکنچی برادری صالح جان افندی ایسه موخرآبخارغه کیلوب صاحب ترجمه ایله برابر اوچ قش قدر اقامت ایتدی.

اوزلرى ايچون بر آت ساتوب آلديلر، كتاب واشيا ايچون دورت بيش تويه كرالديلر، وقزالي (قاضى على) بلده سينه طوغرى چول يوليله بونالديلر. قايتو، بارو كىبى كوڭلى نوكل ايدى؛ ياشلىكنىڭ ايسىڭ لذلى تحصيل زمانى اونكارلىگان بخارادن آيرىلاسىلرى برده كىلمىگان ايدى: «بخارده افامتمنىڭ اولسى اوچ دورت يىلننه بخاردن قايتونى اويلاو مىكنا بىك آغر بر حالت كىلتىره و قىلمى جراحىلى ايدى. بخارا علم گه صوصاغان كىمسهار ايچون بىك مساعدهلى بر بر ايدى(*) هوا وعادتنه اوگرنىگان ارباب علم ومعرفة آراسنده بر درجه آلدانلىق جاهده حاصل ايتىكان ايدم.»

« . . . استاذلرمدن ودوستلرمدن بىك قىونلىق برلن آيورلدم؛ آنا وبابامدن، بر و وطن كورلىگان سىوكلى شىردن آيورلغان كىبى آيورلدم . »

تلاماينچه آيورلغان بو علم شىرندىن برافلانوده ا كرنلىك يولچىلرغه

(*) عالم جان افندى گه بخارنى سويدرگان، آنى بخارغه ربط ايتىكان شىلردن برسىده كىتابلر ايدى. بوغارىلرده حضرتنىڭ كىتاب مرافى نى درجهلرده ايدوكى يازلغان ايدى. بخارده ايسه اولزمانلر نادر وعزىز كىتابلرندارك قىلوبىك يىكل ايدى: «اولده بىك كامل كىتبخانهلر بولوب صوكفى عصر ايچنده بعض رۇسانىڭ سوء تلقىنى و پادشاه عصرنىڭ سوء تدبىرى سببلى تارقاتولغان وهر ناباب الينه كىچوب و قىلك مىچلرلىنى يوقالتوب تورلى خىانتلر برله تلبىس ايدىوب كىتاب بازارلارنده كلفد بىياسىنه ساتولوب آلايده خرىدار (آلوجى) تايمى تورغان عزىز الوجود ايسكى كىتابلر منى بخارده توروغه قىزقارغوجى اسباب چىله سندن ايدى.

اول وقفى كىتابلر ضىاع بولىننه تشكىن شرايط واقفنى سائر بلادده غىغه كوره بخارده بىگىرك بىكل بوزالار. وقف بولغان مدرسه حجىرلر بىنىڭ مال تىجارت مرتبه سنده كلور يده اوشبو چىمى لهذن كو بدن رسمى صورتى علمانىڭ قىتوالارى و پادشاهنىڭ امضاسى برله بوزلغان ايدى.»

خوش کیله ایدی: «روسه گه تیز فایتوب یتو برده مطلوب بوماغانغه توه یورشی میکا ناغرش دگل ایدی. . قزایده هیچ ضرورسز برهفته قدر اولطردق.»

قزایده بر ترانتاس آوب گاه ایکی تویه (قوملق یرلرده) گاه ایکی آت بیگوب یمان قلمعه (اورسکی) گه واصل اولدیلر. بوندن آری صحراده قونوب شرق اصولنچه اولزلی آش وچای حاضرلب فایتور ایچون اورنورغه قدر ایلتوب یتکیربرگه ایکی آنلی قزاق یاللادیلر. صحراده ایکن وطنداشلی قزان ناتارلرینه اوچراشقانده، یدی ییلدنبرلی بیک یراقده قالغان اوز ایللری خلقی عالمجان افندیه بر آز یاتراق کورینه ایدی: «کیوملرندن،

«شول سبیدن اوچراغانده حمللرینه اجره نقلیه ویروب — آنلار ساندوم دیوب اویلاسه لار اویلاغانلاردر— اوزیمه آغالای ایدم اول کتابلارنک بخاراغه کوره بزنگ قزان مملکتینه کلورینی واقف فائسی ایچونک آرتغراق کوره ایدم. چونکه بزده بخاراغه کوره تفسیر، حدیث، اخلاق، سیر، اصول، عربیات وما اشبه ذلک کتابلرینه قدر بارراق، بازار بر آرزوراق، بلکه استفاده ایدوچی بولور دیو اویلا ایدم. ومونک امثالی علم وفن گه متعلق وقف بولماغان کتابلردن بیک آزان بیاغه کوب اوچرای ایدی. الحاصل نادرالوجود وکثیرالافاده کتابلرنی نابو وآنلاغه ایرشو بخاراده بیک یکل بواغانغه بر آز آقحسی بولوب علم دردی وکرك علمنی تمیزی بولغان کشی ایچون بخارا اول زمان بیک غنیمت یر ایدی»

عالم جان افندی بخارادن رسمی درس کتابلرندین غیری حدیث، سیر، تواریح، احوال رجال واصل. . الخ که متعلق کوب کتابلر آوب فایتدی. حضرتنک بخاردن کیتوردکی کتابلارنک آغراقی اسکی تعبیر استعمال ایتلسد اوچتوه بوگی (۴۰) پوط قدر) و قیمتى ۵-۶ مك صوماق تخمین ایتلدر.

نيانوشلارنىڭ سوزلارنىڭ استغراب ايتوب فزان خلقى بىرلە نىچوك امتزاج قىلايلىورمن فايغوسى باشمە كره باشلادى...» بو حس و فكر وطن جىدا كشىلارنىڭ اكثرىسىندە بولا طورغان بىر حس و فكر دكلر، ظن قىلام؛ كشىلارنىڭ كوسى، اوز بىرىدىن بىراق عمر ايتىكچ و طئنه تعلقى هر شىئەنى سويە، آنلار دەغى-كىمچىلكلارنى بىردە كورمى؛ لکن بعض مستثنا كىمىسەردە بولا كە فكرندەكى قوۋە تئقىد، متخيل بىر حس و خىركە شىت محبت، هر كوركاننى محتاج اصلاح كىبى تصور ايتىدېرە. بو كىبى كىمىسەلرنىڭ بەغىلارى، اوزلارنىڭ بىراق موجوداتنىڭ حقىقى نقىسەلرنى اوتتقالىلار؛ بىقىنلارندەغىنىڭ نقىسەلرىنە بىر درجە عادىتلەلر. باشقە توراپراك تصور ايتىلگان حقىقتلە فارشىلاشو، بونلارنى فايغولاندىرە. لکن بەغىلارىدە وار كە غابىۋە خياللىرى، مقصداعالارى ايلە، حقىقتە دائىم آيرىم بورى؛ نقتدر حىيات حقىقىيە كە چومىسەلر، اصلا ايدە آلسلرىنى بوغالتىمىلر. بونلار اچون ايسە حىيات دىنيويە، قابە بولسەدە، فايچان بولسەدە، بىر درجەدە توبان و كىمچىلكلىدر؛ بونلار ھىچ كىمىسە ايلە ھىچ بىر يردە ھىچ بىر زمان امتزاج ايتە آلمىلر...

بولىچىلر شىعبان آينىڭ باشلارندە اورنبورغە مواصلت ايتىدىلر؛ مواصلتلارنىڭ ايرتەگوسى كونوك، عالمجان افندىنىڭ آتاسى دوستلارنىڭدىن علمانغە محبت ايلە معروف عطا شا كىرد بىرلن بىر بىر استقبالە كىلوب ايرىدىلر. بو صورئەلە بىدى يادىن بىرلى آيرىم طورغان و بىر بىرىنى بىك صاغىغان آتا و اوغل اورنبورغە قاووشدىلر.

اولزمانلار اورنبورغ تىمور بولى بىكى راق اولگورگان ايدى: نطار اكرىن بورى، موفقلارندە اوزون زمان طوقتاب طوره ايدى. شونىڭ سارنىن، شىرقنىڭ عجلەسزلىگنە اوگرنىگان بولىچىلار بىزغە زور چىپتىك طويدىمى ايدى؛ آلايك «صحرا سفر-لرىنى، توه بورشلىرىنى صاغىنە باشلادىلر...» سىماردن ئولسكى

کیمه سینه اوطورغاچ بوساغنو قوتلندی: «اوت کیمه سینده آنچه برله آلورغه نی کرک طابولا، اورن راحت وخوفسز، چای نلا- گانچه موجود وبخشی، رفقا کوب، وحشت یوق، تاوایکده اوچیوز چاقرمندن آرتق مسافه قطع قیل، مز... مع مافیہ اوطسز، صوسز چوللرده، بیک وایچمک ایچون کیبکان وفاتقان ایکمک، یاکه آز ماز ایت، یوز بلا برلن طابولغان صوده قایناتولغان چای، کوپ مشقت برله بیولغان قومالاق برلن پشورلگان ایتلی، ایتسز پلاو خلاصه راحتده اوگر نیلگان کشیلر ایچون قوت لایموت دیور لک کنه غذا ایله قورقنچلی چوللرنی اوزو صاغنلا ایدی.» بوخلاف عادت حالنک سببی عجبانی ایدی؟ - حضرت، «عادت» دیر: «بونک سبب عادتدر؛ عادت هر نرسه دن آرتیق تأثیر ایتنه، حسن و فیه برله حکمک عتلفه خواجه بو او مرتبه سینه بارادر.» لکن، حضرتنک «عادت» دیمه سیننی بیش آلتی یللق بخاراده آفامتندن نشأت قیالغان عادت دیو ظن قیامق فکر مچه یالکش اولور؛ بو «عادت» تور- کارنک ئلله نیچه میک ییللردن بیرلی سورگنلری حیات ومعیشتلری روشنندن حاصل بولغان عادتدر. بوملی عادتکه، نیچه یوز ییللردن بیرلی اسلامنک بیرگان تربیه سی ده، باشقه برچپندن تأثیر ایتهدر: «ؤولسکی کیمه سینک ایکنچی موقعنده طهارت ونماز ایچون بیک قولابسز و راحتسز حاللر کوریلدی؛ بر اشکنجه گه فیصلالغان کبی بولدی: دائما روسلر برابر، تارلق، بیک ایچمک اسبابی همه سی روس خادمی قولندن...» ؤولسکی پراخودینک ایکنچی موقعنده، قران جوارنده، ایدیل اوستنده کیدرکن، صوسز قیرغیز صحرا- لرینک تویه سفرینی صاغنوده، بر باشقه سبب دها طابوق ده بکندر: آنده ایکان یولچیلریمز بر نوع حریت، بر نوع استقلال بر نوع اوز اوینده بولویماق طوبالر ایدی؛ بونده ایسه ایل بار...

يولچىلار شەبانىڭ اون بېشىندە، (ايون ايچىندە) نىفى الليلدە،
 قزان مرساسنە ايرشيدىلار. قىرنداش اروغ، بىلىش طانىش كوپ
 كىشى استىقبالگە توشكان ايدى. نھايت سحر وقتىندە اليوم عالم-
 جان خىزىرتىڭ اقامت ايتكىدە اولدىقى يورطقە (اولزمان بوتون
 عائلەسى شونىدە طورە ايدى) يتشوب، صاغ وسلامت آنالارىنە
 قاووشدىلار.

برنچى جزىنىڭ سوڭى .

444

89

مؤلف نڭ مطبوع آثارى:

علوم وتارىخ - علوم نڭ حاصرده گى
صورت تقسىمى؛ موضوعات العلوم؛ تارىخ ايله
علوم آراسنده گى مناسبات. - قىأتى - ۱۰۰ تىن.

دین منازره لرنده ايركنچلك حقنده.

دینى مسئله لرده علمای اسلام نڭ دیکر ادیان
علمه اسيله منازره لرنک تمام ايركنچلك بواسه قای
ياهنڭ غالب کيله چكى وسيندرى. - قىأتى - ۵۰ تىن.

بو رساله لر هر کتاپچيده ساتيله در.